

7-сн. 2. 114.

Яер Үстүниг пролетарийлары бириклэгэр.

Мундус—Эдоков М. В. бүдүрген.
(составил).

Под редакцией Областной литературной
коллегии 1925 жылда.

Алт.

3-289

Эр Устүнийн пролетарийлары бириилэгэр.

2332

Г. П. Б. в ЛПР.
ОБЯЗ. ЭКЗ.
1928.

Мундус—ЭДОНОВ М. В.
бүдүрген (составил)

„ТАН-ЧОЛМОН“.

ЭЖИНЧИ БИЧИК.

Алтайская книга „Тап-Чолмон“, является еще одним новым и ценным вкладом в учебную литературу возрождающейся алтайской школы. Покончено с холостикой и здесь. Новая школа, новые влияния, новые методы проникают всюду. Не чурается их и алтайская школа. Показательным примером может служить книга „Тап-Чолмон“, составленная применительно к комплексной системе преподавания. Нельзя конечно, не оговориться сразу же, что есть еще недостатки, но, что же и кто лишен их?.. Принимая во внимание, что мы делаем, только первые робкие шаги в сторону нашего просвещения, книгу все же можно будет назвать выдержанной, как со стороны методико-педагогической, так и со стороны педологической. Книга открывается призывом (в стихотворной форме) к ученикам зовущим их к работе, к труду, на помощь в работе среди отсталого родного народа. Дальше следует учебный материал, расположенный по временам года. Ребенок приходит в школу, полон впечатлений от только, что проведенного лета, летних и осенних работ. Ребенок-алтаец странствовал с взрослыми родными осенью-он был с ними на орешном промысле, он был за белкой, он был в дубрах тайги. Учитель не может обойти учета летних работ и время-препровождения учащихся. Он должен привести в систему все те впечатления, какие накопились в голове ребенка; он должен рассеять тот сумбур, который поселился в голове ребенка под впечатлением той дикой обстановки и того общества, где так много суеверий, так много сказаний и небылиц; он должен дать на все правильные ответы. С этого, как раз и начинается учебная часть книги. Здесь помещается целая серия рассказов от лица мальчика бывшего в тайге и на охоте и на „шишковании“ (ореховый промысел). И можно быть уверенным, что эти рассказы пробудят интерес в ребенке и он забрасает учителя вопросами. Автор начинает описание с природы, осторожно выявляет зависимость от нее труда человека, алтайца в частности, выявляет осенние работы алтайца, как скотовода и как промышленника и его связь с обществом. Автор подводит вас к „Нашей семье“ (рассказ от лица мальчика), выясняет состав, труд, разделение труда, занятие ребятишек и связи семьи. Вот „юрта моих родственников“, „Наши соседи“ А дальше „Наше общество“ (С-совет) с его местоположением, школой, природными богатствами. Там дальше Аймак и Область. Затем автор вводит исторический момент и открывает завесу прошлого: национальная рознь, гнет купцов, зайсанов, баев и биев, кулгунная и экономическая отсталость и т. п. и наконец, осенний отдел книги заканчивается Октябрем с его победами, с его **дарованиями отсталым народностям**.

Наступает зима. Меняются впечатления ребят, меняются их забавы, меняется обстановка. Автор переносит ребенка к зимовки алтайцев выявляет труд и занятия людей зимой. С каждым шагом с каждым новым рассказиком кругозор ребенка расширяется; вот он уже в русской деревне и изучает быт, труд, общественные

взаимоотношения и занятия своих соседей-русских. Ребенку открываются глаза на рациональное скотоводство, полеводство. А дальше Ленинские дни: Ленин, его жизнь, работа и смерть. Стихотворение на смерть ЛЕНИНА и как призыв к новой работе Интернационал. Дальше весна и лето. Автор дает здесь помимо труда, природы и общества кое-что из географии своего края. Вот две красавицы реки Ойратии: Бия и Катунь, а там „Алтын-Кол“ (Золотое Озеро-Телецкое) и т. п. Автор дает описания красот природы, автор на протяжении всей книги выявляет труд людей и их общественные взаимоотношения, не отрываясь не от действительности не от текущих событий. В этих отделах отмечаются революционные праздники: Первое мая, День 8 го Марта, Книга заканчивается рассказами о пионерах, их работе и жизни.

Вобщем не претендуя на идеальность, можно сказать, что книга даст многое, как ученику, так и учителю. Наталкнет последнего на правильный путь работ, если он начинающий, даст большое облегчение в работе старого педагога. Книга не отрывается от окружающей ребенка-алтайца живой действительности.

В основу книги положен принцип от близкого к дальнему. Материал книги не лишен художественности. Комплекс ойрацам не страшен. Секретарь Мет. Бюро при ОйратОблОНО ФРОЛОВ.

От автора.

Поощренный тем, что учителя-ойраты дали благоприятные отзывы о написанной мною, в виде опыта, первой книге для чтения „Ойрот школа“, я взял на себя смелость составить, применительно к комплексной системе преподавания, и настоящую вторую книгу для чтения.

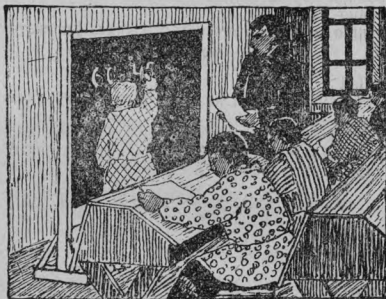
Главная трудность, с которой мне пришлось столкнуться в процессе составления, данной книги,—это недостаток литературных материалов на алтайском языке. Образцы же русской литературы при переводе их на алтайский язык много проигрывают в своей художественно выразительности и, кроме того, зачастую они не соответствуют нашим ойратским условиям. Вот почему при составлении книги я поместил в нее значительную часть собственного материала, накопившегося у меня в результате жизненного опыта и знакомства с бытом алтайца.

Рассчитываю, что неизбалованный обилием литературы на родном языке, наш ойратский учитель отнесется к моему труду снисходительно и о всех недостатках этой книги, которые могут выявиться в результате практической работы с книгой в школе, сообщит мне для руководства при следующих изданиях.

Если эта книга хотя отчасти поможет учителю встать на правильный путь работы с алтайскими детьми, сможет содействовать расширению их (детей) кругозора, развитию в них социальных инстинктов, правильному пониманию окружающей их трудовой и общественной среды, то я буду уже достаточно вознагражден за свой труд.

М. В. МУНДУС-ЭДОКОВ.

Уурэнчиктэргэ.

Јагы бүткэн школыбыска,
Јалкуурбай тэки јурэлик;
Уурлэжи ончобыс јоптөжил,
Уурэнэлик бичиккэ.

Таг чолмондый бичигибисти,
Табына кычырып јурэлик;
Таб эди ойноп алала,
Таштабай бичикти көрөлик.

Алтай јариндэ таг атты,
Албаты јоны уурэнэр болды;
Түн карагы сэрий бэрди,
Туйук санабыс јарый түшти.

Алтайыбыска нэ кэрэк?
Артык сүмэлү уул кэрэк,
Андый сүмэ кайдан кэлэр?
Акту бичиктэн билдирэр.

Бич к биликти кичээп,
Билэриности көптөдөлик;
Билбэзибисти јок эдип,
Биригип ончобыс уурэнэлик.

Уүрэдүүчининг айткан сөзин,
Узэ тыгдап уксабыс;
Ургүлжигэ туза болор,
Узүлбэс түгэнбэс арга болор.

М. ЭДОКОВ.

Срэрдинг школагарда үүрэнчиктэрдиг тоозы канча?
Кыс уурэнчик көп-пэ? уулда көп-пэ?
Көдүрэзининг тоозы канча?
Слэрдинг школагарда үүрэнчиктэргэ книга једижэт-пэ? јок-па?

Кузуктыг ижи.

Күскээри-јай кузук быжып кэлди.

„Бу јыл көй-кузук бүтти, кичээн кузуктаар“ дэјип, улустар шийдинди.

Азык түлүгин бэлэндэл, нэлэ, ээр токумын, каптарын, кийимин тыгыдып алды. Бэш өрбкө улус биригип атандыбыс. Айлда оок-тээк карган-тижэг улус артты. Ингирдэ јаан јышка једип кэлдибис.

Тудуш бүткэн мөш агашту, ортозында чибн, јойгон, бүткэн, јар болды.

Таралдыг каак!
каак? дэгэн табы-
жы јагыланып јы
шка толуп турды,
сымда, чай оног
мынаг учуп көдү-
рүлип турды, анда
мында тийинг кө-
рүнди. Кызылгат
тайа сөгүскэни-
нинг ортозынаг
кызарып агажын
ээлтип турарда,
бис ат үстүнэнг
оны сындырып
јип јортып отур-
дыбыс. Одуланып
түжэргэ кичинэк
ак јэрди бэдрэп
табала, оо, түш-
тибис. Бай-мөш-
тинг төзинэ оду

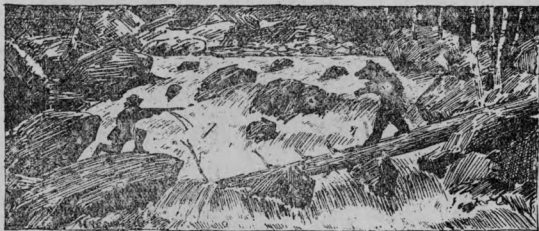
јазап, одын јууп
түндэ јаан от оду
руп кондыбы с.
Бистинг одууда
јиірмэ крэзи улус
нөкөр болуп, јаба
иштэдибис. Мөш-
төрдөнг томого
түжүрүп, тэрип,
јаан сәрилэр эт-
тибис. Онынг кий-
ниндэ салкында
түшкэн бэлэн ку-
зуктаг базадакөп
кузук алдыбыс!
ай ажра кузуктап,
үч јэргэ одула-
нып, сәридеги ку-
зукты сайлап, са-
дала, тапкан јө-
жобисти үлэјип
јандыбыс.

Улус кузуктап качан атанып-јат?
Кузук нэ дэгэн агашта өзөр?
Мөш агаш кажы јэрдэ өзөр?

Сэн мѳш агашты кѳрдин-бѳ?
Кузукты улус кэмгѳ садар?
Улус кузуктаг алган акчазын кандый кѳрѳгинѳ тудуп-јат?
Слѳрдин јуртан бу јыл кузуктап јѳргѳн улус кѳп-пѳ?
М. ЭДОКОВ.

Айу.

Кузуктап јѳрѳлѳ бис ончобис отты айландра отуруп чѳрчѳк угуп отурганыбыс. Кѳнѳтийин тѳндѳ тужуудагы атаар шанкырашты, козо, кѳзѳнги табыжы јынкырап, агаш—чырбагал сымдырып, аттар оду јар мангажып кѳлип јатканы угулды. Аајам айгы: „Айу аттарды табарган болбозын, отты капшагайлап, јааналыгар, тостонг бѳлѳндѳгѳр, тулдар!“ дѳди.

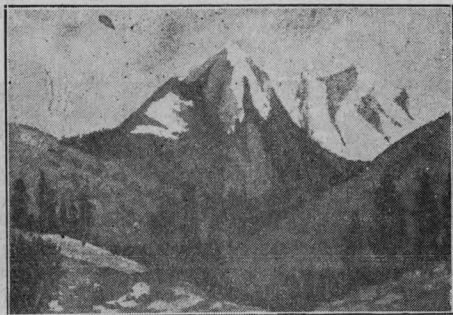
Отты јаанадып турганча, тужуулу аттар оттыг ары јанына кѳлип, чогу тура тѳшти. Ончобис кыйгырыжып, мылтык аткладыбис јалтанбас уулдар тостонг куйдѳрѳ-лѳ сабуурдын бажына аттардын ары јанына барып мѳргѳдѳп турглады. Онойып турганча сан-башка ѳндѳ нѳмѳ огурды, јыштыг оргозын јар, агашты чырбаалды сый базып нѳмѳ барды. „Јабы айу болуптыр“ дѳжип отты јаан салып отурдыбыс. Аттар оттыг ары јанынаг айрылбай турглады. Эртѳн тура аттарды кѳрзѳбис бир атты айу ѳрѳй болулап салыптыр;
Мѳнѳргѳ јарабас болордо азыкка сойып јидибис.
Сѳн тѳрѳ айу кѳрдин-бѳ?
Айу кышкыда кайда јѳрѳп јат?
Айудын тѳрѳзи нѳгѳ јараар?

М. ЭДОКОВ.

Кѳс.

Тѳш кыскарды, тѳн узады. Куруу тѳшти. Агаштын бѳри-лѳ ѳлѳг саргара бѳрди, тѳрс соок салкынга, агаштын бѳри тѳшти. Айас кѳндѳр астады јут туманду кѳндѳр кѳптѳй бѳрди. Кыштууда.

көчүп улус чэдэн— кажаганып тыгыдып турды. Көчкин куштар жылу жэргэ учклады. Уй улустар тэрэ илэл, жылу тондор бэлэндэп жүрэт. Ангардын жайгы такыр түк узап койылып жүрлэйт. Айу өбөгөн, бойынын калжанын бодонбос борсук-ла тарбаган сэмистэринэ ижэнип: „Бис эмди амырар дэжип, ичээнгэ кирип уйуктаглады. Оок ангар кыштай жиир азыктарын бэлэндэп кичээнип жүрди. Жэрдэг азранар ангар кыштаарга ыжык одоорлу жэр бэдрэди. Эт-кан жийтэн нэлэ оокту-жаанду казыр-ангар оморды ээчип, кэтэп, тудуп жи л жүргэди.

Күскүдэ кар жаап жат-па, жок-па?
Эр улус күскүдэ нэни иштээр?
Уурэнчиктэр күскүдэ нэни эдил жат?
Слэрдиг школагарда уүрэдү качан башталыч жат?

5. Анг өйи.

Агаш бажы куу чыбык болуп, бүри түшкэн ки'индэ, ар-калык айлга энчигип отурбай „ангаар“ дэшти. Ашты кээил, өлөнгди эдил, кузукты алып, нэлэ иштэиг божогон, кыштууга көчүп токынаган өйи болды. Мэнинг аажам уска мылтык жазадарга барды. Жанарда үзэри мээ устанг база бир мылтык садын акэлди; Мэн сүрэкэй сүүндим.

Аажам айтты: „Алтайчы, сэн мэнинг мылтыгым блаажып ангап жүрэтэниг, онынг учун сээ мылтык алдым, бу жыл кожо ангаарыбыс“, дэди.

Азык—түлүк, ок—тары бэлэндэп алып, Күркүлдэй, Чэркилдэй дэт, эки ийтти ээчидип, Байгара дэп, тайгаа чыгып ангадыбыс. Мэн

күнинэ гэти тийингэнэ төмөн адып жүрдим; аајам онбэштэн төмөн адар болды. Чай сымданы азык эдип жүрдибис. Иңирдэ одууда көп анчылар жуулуп, ойын—коқыр куучун таап, отты јаан салала, тапкан ан куштын эдин ил, амырап, јыргап жүрдибис. Ай крэзи андай-ла јандыбыс. Јолој јанып клэдэ-лэ, аајам айтты: „Ийттердин јакшызынынг сылгуунда, бис јакшы таптыбыс“ дэп сүүнди.

М. ЭДОКОВ.

Слэрдин јуртын улузы көдүрэ анчы-ба?

Јүрт улуста андабазы бар-ба?

Анчылар ан тэрэзин садыл турат-па, эмэзэ бойлэры тэн, јаа бөрүк эдэт-пэ?

Ан тэрэзинэн алган акказыла анчы улус нэни садып элар?

Самтарак дэп анчы.

Салааты уулы Самтарак дэп јарлу јаан анчы болыптыр. Ол күстинг јангы кар түжэри-лэ тийин-лэ бар дэгэн јэргэ атанып андајтан болды. Јэри раак, Алтайи кату дэп јалтанбай жүрди. Канчала анчы кижі јүргэжин, Самтарактан көп тийинг адар уул јок болды.

Ол андаган јэри айулу болгожын, Самтарак онон-да јалтанбай анчыларды баштап, ичээнгэ јаткан айуды адып турды. Киш бар јэрдэј Самтарак базада куру калбас, јүргэн нөкөрлөри-лэ, өскө,

одулардан зртык таап жүрди. Онын учун кандыйда агчы уулар, Самтаракка нөкөр болорго јилбиркәп, блаажып турды.

Кайа—ташту туулар болзо такалу жүрәр, кары калын тайгалар болзо, чаналу жүрәр. Јагыс мылтык-ла адар эмәс, Самтарак баспак чакпы, аяа—тузак-та салар. Алтайда кандый-да аг бар болгожын, Самтарактын оны эптәп тудуп болбос дәп, айдар кижии чыкпас.

Алтайдыг андарынын ады бу: (тырмактулары) айу, бөбөрү, ир-бис, шүлүзүн, јээкән, түлкү, камду, борсук, тарбаган, маны, киш, јоонмойын, кушкулу (сарол), база бир ады калазак, коо-сары (јиду сарас), агас, тийинг (чырбык), өркө, көрүк, койон, токтонок, сыгырган, јалман, бабырган, номон; (айры туйгактуузы): сыгын, ак кийик, тәкә—јунмә, элик, тооргы, булан, кочкор, јээрән.

Алтайда јок мундый солун андар бар: Каракула (бир ады арслан), бар, јаан, кижии кийик.

П. ТЫДЫКОВ.

Сләрдинг агчы улуста јакшы ийт, мылтык, чана барба!

Сән чаналу жүрдинг-бә.

Мылтык адыг биләрзинг-бә?

Мылтык садып алар јәрди сән биләрзинг-бә?

7. АГЧЫ.

Тәмир кангам капламда,

Тәмир мылтык колымда;

Агаш кангам калтамда,

Адар мылтык колымда.

Аг турлууна мән жүрзәм,

Аг јакшызын атпас-па;

Ан мүүзин мән сатсам,

Акча манат албас-па.

Кара киштәг өлтүрзәм,

Каланга јәтпәс ол кайткан;

Камду түлкү өлтүрзәм,

Курсакка јәтпәс ол кайткан.

Эән Алтайга мән жүрзәм,

Элик анды адарым;

Эли јонго мән сатсам,

Элбәк арба аларым.

Карагай чана бар тушта,

Крлу тайка мән ашпай;

Кайран чагым бар тушта,

Качанда андап мән жүрбәй.

Ч. ЧҮНИЖОКОВ.

Табышкак № 6 Тууга чыкса талбас адым, талкан бәрзә јибәс адым.

Сэн киш дэп алдыды кординг-бэ?
Киш кандый јэрдэ јүрэр?
Эликти нэбилэ адып јат?
Элик тэрэзи нэгэ, јараар?

8. Бистинг билэбис.

Бистинг билэбис мундый: Мэнинг адам, энэм, акам, јэгэм, эјэм бар. Мэн балдардыг энг кичүү. Акам айлду-ла болзо ижибис кожо. Аајам мал көрүп, јоруктап-та јүрэт. Акам айл—јурттын катү ижин иштэйт. Энэм айл кэрэгин башкарып отурат. Јэгэм мал, уй-саап, казан аяк башкарат; мэн эјэм-лэ јэгэмэ болужуп, бозу—торбок күдүп јүрэдим. Мэн акамада болужуп јүрэдим. Олөг ижчнэ ончо-быс кожо турдыбыс, јагыс-ла энэм айл сакыйт. Олөгнөг божойло кузуктайдыбыс. Тийинг ойиндэ мэн кожо јүрэдим, аајам-ла акам тийингнэнг өскө, сымда-чай адып акэлип турды, оныг эдин јидибис. Школдо уурэдү башталарда, мэн эјэм-лэ кожо уурэнэргэ бардык. Ингирдэ, бичик кычырарыкта, бистинг билэбис ончозы јуулып угат. **МУНДУС-ЭДОКОВ.**

Сэнинг билэнг бар-ба?

Көдүрэзи канча кижиги?

Акаг, карындажыг барба.

Эјэ, сыйнын бар-ба?

Көдүрэ слэр канча бала?

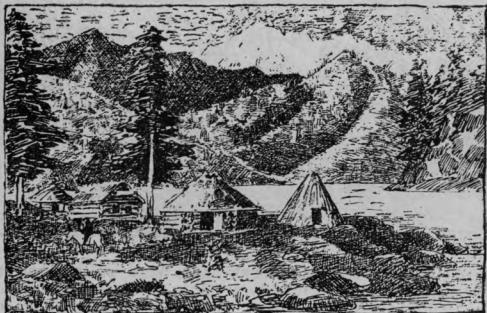
9. Мэниг акаларымнын айлы.

Адамнын аказы-ла ийнизининг айлы бистинг айлдаг раак, эмэс. Мэн олордын балдарыла кожо балыктап, ойноп жүрэтэм. Школгодо олор-ло кожо барып ойто жанадык. Олордын билэзи-лэ бис эптү амырак, үзүк жок айлдажып, аш-курсакты жиижип, жылу көрүжүп журтайдыбыс.

МУНДУС-ЭДОКОВ.

Сэниг акаларын бар-ба?
Акаларыннын балдары бар-ба?
Балыктап сэн журдинг-бэ?
Школ сэниг айылыгнанг раак-па?

10 Бистинг айлантар.

Карындаш—төрөгөндөрдөг өскө бистинг айлдаштарыс бар олор кары туш улус-та болзо, төрөгөндий, бис-лэ эптү журтайган. Бары жогын алыжып, аш курсакты ичижип, айлдажып, атгы—тонды бэрижип, нэлэ ишти өмөлөжип, иштэп жүрэдик. Мал ажыбыста алыш-колыш уурлэжип жүрглэйтэн.

МУНДУ ЭДОКОВ.

Кэп сөс: Кэп тон журтылбас,
Кэп сөс бузылбс.
Жэр жакшызына макатыба, айлдаштын жакшызын талдап журта.

Слэрдиг айыл-ла коштой жаткан айыл—бар-ба?
Айылдаштарыгарда балдар бар-ба?
Олор бичиккэ үүрэнип тур-ба?
Слэрдиг улус эптү-йөптү жадат-па?

11. Орус крестьяннын журты.

Көчпөй жаантаи жагыс жердэ јадар албаты кандый-да укту болзын, кандыйда јердэ олор журтазын, олордыг журты бистинг билэр орус деревнэе түнгэй болот.

Јайгыда өлөг чабар, аш кээзэр өйн јэткэн тужунда журт ээн көрүнөт: чыдаллу—уулдары ончозы иштэ, жагыс карган тижэнг-лэ оок-тээк балдар айл сакып отуратан. Күн ажып, игир киргэндэ ишкэ барган чыдалду улус ойто јанат. Ижинэнг олор күскүдэ-лэ божойт, кэскэн ажын согуп алып, оны амбарлап јуун салат. Кыш кэлгэндэ аштын артыгын городко алшарып садала, ол акказы-ла кэрэктү нэмэзин садып алып турат. Кандыйда јокту болзо крестьяндар јылу туралу, амбарлу, мылчалу, журтынынг јанында маалалу журтайт. Онынг учун олордыг бала барказы кышкы соокко тогбой, курсагы-да ток, школго јүрүп бичиккэ үүрэнглэйгэн. Тоқыналу журту албаты өзүп, көптөи турат. Көчүп тэнип, тоқыналу журты јок албаты, кыштын соогында јылу тура јок, болуп, шыралап, нэлэ ооруга туттуруп, өчүп, астап турат.

М. ЭДОКОВ.

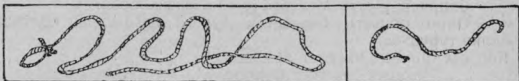
Адаг кыра салып јат-па?

Киж ишти нэниг учун чачып јат?

Орус дэрэмнэзин көрдиг-бэ?

Айылда журтаза јакшы-ба, турада журтаза јакшы-ба?

Мылчаа кирип турганы јакшы болор-бо! Нэниг учун?

12. Бистинг журт јон.

Бистинг јоннынг өрөкө айлдары өзөктинг оозынаг бажына јэтрэ анда-мында чачылган. Өзөктинг орто тужунда интернатту школ бар, оног өскө јоннынг јуулып, кэрэгин башкаратан тура бар. Ондо үүрэдүчи-лэ катчы кожо журтаглайт. Нэлэ јон кэрэги ондо бүдүп турат. Јон јуулыжып катчыдан кэрэктинг аайын угала, јөптөжө-лэ бужулап башкаратан. Кэмдэ-дэ комыдал јок, арга-туза тэксин јонго јэтсин дөп бэдрэглэйтен.

Бичикчилэр үүрэдүчидэн кычырарга бичиктэр-алып айлында кычырала ойто табыштырып, база өскөдөн алып үүрэнглэйтен. Ол бичик кычырар улус курч, кэлэ нэмэнинг учурын билэр болот.

Олор јон кэрэгин башкарып баштап јат.

МУНДУС-ЭДОКОВ.

Көп сөс: Салкынду тууда кар јок, Санаалу кижиде уйку јок.

Табышкак: № узун агаш бажында уйбур бичик.

Слэрдинг аймакта канча сельсовет?

Сельсоветтер тоозы школду-ба?
Сэниң акаларың бийчиккэ үүрэнип јат-па?
Катчы: улустың кандый кэрэгин башкарап?

13. Аймак.

Канча јон јуулуп биригэлэ аймактың башкаруун тудат. Ол башкаруу јондордыг нэлэ кэрэгин башкарып туратан, Аймактың Исполнительный Комитет дэп, айдатан.

МУНДУС-ЭДОКОВ.

Слэрдиң јуртың аймакисполкомы бар-ба?
Аймак-исполкомныг турган јэри кайда?
Аймак-исполкомныг председателинэг өскө база кандый јамылулар?

14. Област.

Аймактың јууны талдап туткан улус јуулала Областың Исполнительный Комитетты тудат. Ойроттың Автономный Обласстың Исполнительный Комитетин Улулу городто јадып, Алтай Ойрот јэрдиг кэрэгин башкарып туру.

Областың бажын билгэн Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет башкаруу, Москва дэп городто турган.

МУНДУС-ЭДОКОВ.

Сэн областагы јуртту болзон, бойыңныг Ойрот Облесполкомына јурдин-бэ?

Слэрдиң јуртта Москваа јүргэн кижн борба?
Ойрот область башкарып турган кэрэктэрин кодүрэзин билип туруң-ба?

Кэп сөс: Јаказы јок тон болбос,
Јакаруу јок јурт болбос.

15. А т.

Јон ортодо јорткондо,
Јорго мингэн эр сүрлү,
Ойоны байга тужунда,
Озо чыккан ат сүрлү.

Айу бөөрүүдэн јалтанбай,

Адаанга туружар,

Ак малдын ортодо,

Айгыр башчы бир-сурлү.

Јаш кулунын тэлчиткэн,

Јакшы бэни көргөндө,

Јаш болзын эмискэн

Јараш кылыкту кэлиндий.

Јаш кулунныг јарыжы,

Јаш балдардын күрэжи,

Јаскы, күнниг јаражы,

Јал јүрэккэ јараган.

Узак јорык јургэндэ,
Уладабас аттан нэ артык?
Умзанып тайкаа чыкканда,
Улаачы аттан нэ артык?

Удра көрүп киштэгэни,
Уткуп ээзинэ омуранганы,
Узада чөйгөн кожондый.
Ундулбас көөркийдин каткызындый.
Ээрлү адымды көргөмдө,
Эш нөкбөрүмэ түңгей;
Эрјинэ адымды көргөмдө,
Эрү чырайлү эжимдий.

МУНДУС-ЭДОКОВ.

Јылкы малды билэрзинг-бэ?
Чанакка кандый малды јэгэр?
Сэн бош атка мүнүп јүргэнин јарадазынг-ба?
Абра, чанакка јегип јүргэнин јарадазынг-ба?
Айылыгарда мунип јүрэр от барба?

Ойын кокыр сөс: Чөккө атты шигжилэп көрө-лэ, бойын артык-сынып атты коомой көрүп айтты:

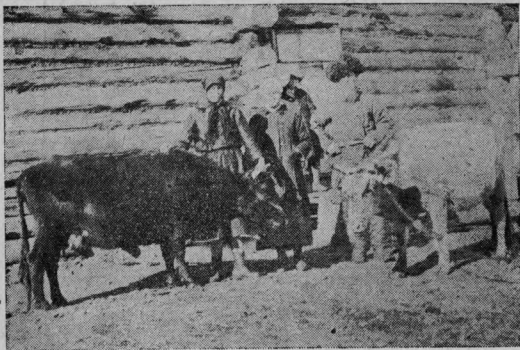
„Буды мыйрык, түги-дэ тас эмтир“, дэди.

Сүди көп, јакшы укту, еөөги јоон уй.

Јылу кажаганга тургузуп, кичээп јакшы азраган јаан сөөктү уй сүттү болор. Ондый уйдын сүди бистин јакшы дэгэн уч уйдын сүди-лэ тэгн болор. Бир чардын эди бистин дөрт чарга бодолор. Ондый чардын тэрэзин дубаттаса бистин Алтайдын түрү чарынын баазына јэдэр.

Ондый уйлардан бүткэн буказынанг уйга салза, бистин оок сөөктү уйларыбыстанг бүткөн бозулар кайлыкталып, будуји өгжүк, сүди көп болор. Чарлардын баазы көдүрилэр.

МУНДУС—ЭДОКОВ.

Уй малдын сүди көп болзо јакшы-ба?
Эмээс сүди ас болзо јакшыба?
Кандый уйды тутса јакшы болор!?
Уй малды кышкыда ачык чэдэндэ тургусса јарарба?
Јылу чэдэннин малга тузазы једип јат-па?

17. Кыштуу.

Өлөгин, одынын, нелэ ижин алтай улус кыштуузында эдэлэ, күскүдэ соок түжэрдэ-лэ кыштууларына көчкилэйтэн. Кажаган чэдэнин тыгыдатан. Кышкыда туралу улуска јакшы, — кыштаарга јылу Туразы јок кижээ, кышкы корон соокто коомой, бир јанынан от изитсэдэ, бир јанынан соок тогуруп турар.

Кийис айлду-да, тон өдүктү-дэ болзо кижээ айлда кыштаарга күч. Јэ тон өдүк јок, јокту кижээ оногдо ары күч. Оок балдар шыралап, соокко тогып, калтыражып јүрглэйт.

Кыштуунда күјүрэнип тура эдэр кэрэк, јарыткыш куйдүрүп, бичик кычырып јүрэгэ, јылуга отуруп јуртаарга-да јакшы болор.

МУНОУС—ЭДОКОВ.

Кэп сөс: Уйку көс ойор, уйат мандай јарар.

Турады улус нэдэг јазап јат?

Тураның ичин ару тутса јарарба, эмээс борломо тутса јарар-ба?

Кийисти нэдэг базар?

Койдын туги база кандый кэрэкэ јараар?

18. Үүрэнгэн үе албатынынг жадыкы.

Үүрэнгэн албатынынг журты өгжик, чук журтаар, айлынынг ичи ару, курсагы жүзүн жүүр амганду аш болор; кийими олордыг өгжик ару болор. Нэлэ ишкэ ус, мэргэн болор. Олордыг эткэн нэмэзи нэлэ албатаа жараар. Јәтирә чий эдилбәгән нэмэни садып алала, элэлә ойто бойына садар. Ончо нэмэни айландыра сананып, шүүп жүрәр. Өскө аймактыг тилин јан-кылыгын, јөөжөзин билитән. Андый үүрэнгән ус албаты нэдәнгдә туттабас, нәгәлә буудырбас, кыстатпас. Бойлоры көптөл өзүп турар; јөөжөзи, нэлә јәпсәлидә көптөөр. Јәр јәгистиң нэлә күчин бойына мунаип иштәдиң јүргләйт: агын сууды, салкынды, отты, тәгәрәниң одын, ончозын бойынынг нэлә кәрәктәринә иштәдәт. Устар сананып, јәпсәл машина эдиң, оны-ла ижин бүдүрәт. Машина-ла эткән нәмә јайм көп болуп јат. Айдар-да нәмәниң артыгын олор јәр үстүнә јайып садала туура јәрдән бойына кәрәктү нәмэни садып алат.

Ондый үүрэнгән албатаа јуртаарга сүрәкәй јакшы. Балдарын тәкши бичиккә үүрәдиң алат, олордыг ортозында бичик билбәс кижі јок. Ондый курч албаты: Европа-ла Америка јәриндә көп. Бистинг АЗИЯ јәрибистә јаңыс Япониянынг албатызы јәтрә үүрэнгән.

МУНДУС-ЭДОКОВ.

Табышкак №6 Сүмәчә бойлу, сүм талай үндү.

№7 Эргәкчә бойлу, эгир—когур үндү.

Үүрэнгән улус-ла үүрәнбәгән карануй улустыг јадыны түнәй-бә?

Үүрэнгән улустыг јадыжында артыгы нә болор?

Бичикчи улустыг көбизи кайда јадат?

Бичикти јакшы биләр кижі тузазы бар-бат.

П. Б. в АИГР.
ОБЯЗ. ЭКЗ.

1928.

19. Мылча.

Мылча кижининг аргазы дэп айдылган, ол чын. Мылчаа кирген кижининг эди сӧӱги јымжаар. Аржан—суга киргэндий тузалу болор. Сары-су кобык дэп ооруу кижн мылчаа кирип јурзэ, јакшы болор. Кийимин мылчанынг изуунэ илзэ. онын бийттэри, сиркэзи изуӱгэ чыдабай ӧлӧр. Сооктонг сиркэ бийт јаан алдырбас. Југуш оорулу кижининг бийтгери калык кижини тиштээр болзо, ол кижээ оору-да табылар. Нэнинг учун дэээ? Оору кижининг канын ичкен бийт су калдык кижини тиштээр болзо оору југар. Онынг учун мылчаа кирип, кийимин ару тудуп, бийттэнг јаскинип, изуулэп оны кырар кэрэк. Мылчаны јалкуурбаза, нэдэ кижн эдип алар, бойына арга—туза болор.

МУНДУС-ЭДОКОВ.

Табышкак: 8. Уйззи јок кара тал,
уни јок кара ийт.

Биске амыр уйку кэм бэрбэйт?

Сэн мылча кирип јурип-бэ?

Мылча кирбэс кижининг нэзи коомой?

Эдин јунуп јурзэ туза болорбо?

Мылча кирбес кижининг бийти астарба, кӧптӧӧрбэ?

I.

20. Сэгирткиш.

Сэгирткиштинг тижизи, чӧптӱ, тоозынду јэр талдап, 20-30 кирэ-лӱ јымыртка салар, јайгыда алты куннинг бажында јымырткадап курт бӱдӱштӱ сэгирткиштинг балдары чыгар. Олор чӧптинг ортозы-

на жүрүп, курсагын азранып жүрглөйт. Оноип жүрүп өлө-лө сэгирткиш көптөйт. Бир жылда сэгирткиш он үйө калдыкту болот, онын учун ол көптөн өзөргө капшагай нэмө. Кижинин канын соруп, онын журтына өзүп кийиминин жик кыбына жажынып жүрөт. Журт жок-то жөрдө сэгирткиш бар: чөптү, кургак жөрдө тунэй өзөг. Айлдыг ичин ару тудып, изү суу уруп, чөпти жалмуур-ла арулап турза, сэгирткиш көп өзүп болбос.

Сэгэртиштиг бияны кижээ жөдөрбө?
Сэгэртишкө тунгэй база нэ-нэмө бар?
Олордын канаип жок эдэр?

II.

21. Клоп.

Жыды жаман клоп дөп нэмө кижинин журтынын шилтизи, жылу кургак жөр талдап өзүп көптөн кижинин канын ичип жүрглөйт.

Түштө жажынып жадала, тундө амыр бөрбөйт. Ол курсак жибэй 5 6 жыл жүрэр, арыктазада өлбөс, жө кижинин канын сорып ичкөн кийиндө, ойто кызарып, жаранып жытту болор. Ол жаман жытту кэрэгиндө оны жиир тынду нэмө жок.

Тура ичи кайдый турза клоп дэгэн нэмө жок болор.
Айылын-туразы тамгажын жунып турза клоп көптөн
өзөр бө?

III.

22. Бийт.

Сэгирткиш-лө клоп жэскинчилү нэмө, жө олордон жэскинчилү бийт дөп нэмө бар. Эди кийимин арулап жунбас кижинин, чачынын ортозында, кийиминдө бийттэр көп болор. Кижинин канын сорып тургунда, жигэн жери кычып турар. Онын учун бийттү кижини жаантайын тырманып жүрэр. Жугуш оорулу кижинин бийди кадык кижээ жапшына, онын ооруу кижээ жугар.

Нэлэ тынду нэмэнин бийттэри башка жүзүндү болор. Онын учун бир тындудын бийттэри база бир тындуга жүрүп болбос. Бийт сиркэдэгн өзөр. Жө ондый жэскинчилү нэмэдэгн айрылар аргазы бөлөн. Кийимин жуноп арулап, кирлү кийим кийбэй, мылчаа кирип, кийимин мылчанын изүүнө илзэ бийт жок болор.

Кижини бийт жиир болзо. Амыр болорбо?
Бийткө жидирбэс кэрэгиндө кайтса жакшы болор?

IV.

23. Кодур.

Кижинин тэрэзиндө жүрэр оок, көскө көрүнбэс кычыткаак дөп шалжа бар. Ол тэрэни үйттөп, ондо уйаланып. сүрөкэй көптөн, ко-

дур дэл оору таап жат. Ондый оору иринду, балулу, кычткаак шы-
ралу болор. Оны эмдербээ, оору кижининг тэрэзинэ тэкши жаилар.
Онынг эмин доктордонг банымдан алар кэрэк.

Кодур кижидэг ёскё нэмэдэ болор?
Кодурдан ёскё кижидэ кандый балу болот?
Балуды канайда кичэээ жазылар?

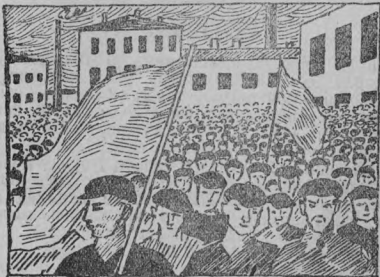
Октябрьдын Улу Революция.

Ноябрьдын 7-чи күниде (25 октябрь) 1917 йылда.

Кааннын башкаруузын айтараада жуу токтобой Орус јери там-
ла јоксурап турды. Буржуйлардын башкаруу жууды токтотпой, јон-
го килэбэй, арга таппай јурди.

Нэлэ кижээ кэрэктү јобжё иштээр фабрик-заводтор ижин токтот-
ты. Ол ижин токтоткон фабрик-заводтын тоозы жагыс июль ай-
да 206 јетти, ондо 47 муғ киж иштэнгэн. Жагыс 1916 жылда салган
кранын тутагы 10 миллион кра болды, онынг кийиндэ онондо жаан
тутады. Јерди помещиктар колдорынаг божотпой јурди.

Кол күчи-лэ јаткандар там-ла коомойтыды, нэлэ кэрэктү нэ-
мэлердинг баазы күнин-лэ кожылып турды. Ишмэкчилэр-лэ крестья-
ндар буржуйларга баштадып арга таап јуртын өнҗидери јок туру
дэл билип алды. Кол күчи-лэ јаткан албаты башкаруны бойыныг
колына тутсын дегэн, коммунистардын жары албатыга јарады. Июль
айдын 3-5 Петербурттагы ишмэкчи-лэ солдаттар башкарууды со
веткэ бэрзин дэг турушты.

Олорды временное правительство албан-ла токтодып салды, јэ
ол тужунда чыдалы јэтпегэндэ болзо октябрь айга јэгрэ олор жаа-
нып јурди. Кол күчи-лэ јаткандар ончозы коммунистар-ла бириккэн
кийиндэ т. Ленин „Башкарууды јоп-лэ бэрбэээ албанла блаап алар
дэл ологго бичигэн. Октябрьдын 25 күниндэ—7 ноябрь-да Петер-

бургтагы ишмәкчилә солдаттар, башкаруу блаажып жуулашты, олого ончо орус јәриниг көл күчи-лә јаткандары-ла чэрүрдиг көбизи кожылды, буржуйдын башкаруун јәңди. Большевиктиг Партиязы јәңип“ временное правительство, дэгән буржуйлардыг башкаруун јәңди-антарды. Комитет тудун Совет Башкаруу башталды: Сагыжы-быска јәттибис дәп албатаа јар бичик бәрди.

Октябрь айдыг 25 күниндә ончо Россияныг Совединиг 2-чи жууны мындыг јөп эәтти: Ончо орус јәриндәги башкаруу ишмәкчи, солдатла крестьянныг депутаттарынын колында болзын дәди

Озогы тушта албатыды кәм башкарган?

Буржуй башкаруды чачканаг бәри канча јыл болды?

Октябрь айда болгон түймәэниниг албатаа јәтиргән тузанын биләрзин-бә?

Ишмәкчи улус буржуй башкаруун блап алган күн дәп, улус нә күнди байрамдап турат?

Сләрдиг јуртта октябрьдагы байрамды канайда байрамдап турат?

26. Озогызы-ла әмдигизи.

Озогы тјжунда оббөлөрибис,
Онтоп калактап јүргләйтән;
Орынду јуртына шибәлүнзәдә,
Онду конок көрбөйтөн.

Кара казак-ла сары сойонг,
Каралап, тудуш жуулайтан;
Калактадып ыйладып,
Каты балазын олјолойтон.

Эр бойлорын өлтүрэлэ,
Ээрлү адын јединэтэн;
Айлы—јуртын тонойло,
Ак—малын айдайтан.

Олјодн айрылып кыйышкан,
Ойрот албатызы;
Ойто јуртына јуулып,
Орус каанга бакты.

Кара—казактан айрылды,
Кара—калан төлөөр болды;
Кара—башту эр тоозы-ла,
Кара—киш-лэ калан тутты.

Каанның башкаруу Ойротторго,
Кату тэмирдэн уур болды;
Бийдиң башкаруу бискэ,
Бийик сүрэкэй күч болды.

Кожойым садуу көптэй бәрди,
Кобы јиккэ толо бәрди,
Сонгоо дөп, саду этги,
Сорыпта јүрзэ тойбой јурди.

Көбөн дэгэн бөстөри-лэ,
Көргүзэ албатыны јип амтажыды;
Кэдэн дэгэн нэмезин,
Кэрээс эдил сатклады.

Алтайдың байлары олордың најызы болуп,
Айабай јонды јип јурглэди;
Јокту јойүди јонып алала,
Јоболто табылды “дөп сүүнглэди.

Эрјинэ бичиги јок болгон,
Эш нэмэ билбэс албатыны;
Ерэй дэгэн јээк абыстар,
Эптөп туруп тэскэри уүрэтклэди.

Эмдиги тужундагазын көригэр,
Эбрэдэ сананып билигэр!
Озогызынан чөкөнип,
Эмдигизинэ ээлигэр.

Алтайдан бүткэн бу бистэр,
Алдынан боймыс Башкаруулу болдыбыс;
Ойрот дэгэн бис албаты,
Оңдолып ойто башкарынар болдыбыс.

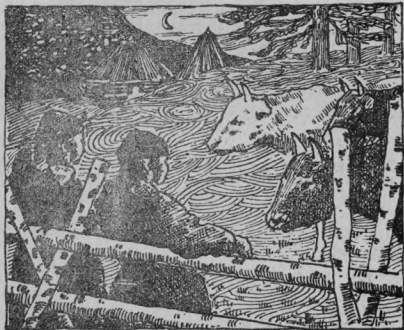
Абыстың куурмак мэкэ бичигин чачып,
Акту чындык бичиктү болдыбыс;
Арга јакшы оңон табылды,
Артык сүмэ бичиктэн кожылды.

Айлы јурттыбыс тыңылар, өгжидэр,
Аш-курсак табар кэрэги;

Арга^аjakшы сүмә^аучуры,
Алтай уулдары бойыбыста болды.^а
Мундус—ЭДОКОР^а;

Кэл^асөс: Jaан сөстө jажыт jок,
Учурлу сөстө уйат jок. ^а
Озогыда алтай улус амыр jаткан-ба?
Сэниг аданг каланды озо кэмгэ төлбөгөн?
Калан төлбөзö албатыды бийчикэ үүрэткэн-бэ?
Абыстар албата нэниг учын коомой болгон?
Бичик билэр улус озо көп болды-ба, эмэээ эмди
көптөди-бэ? Ол нэниг учун эмди көптөди?

27. К ы ш.

Кар jaады, кыш түшти, ачу-корон соок болды; албаты кэрэги-
нэ чанакту jурди. Мэн школдон жанган кийининдэ, аајамнын чаназы-
ла туудан jунглап ойнойтом, баштап jыгылып jakшы жылгап болбой
jүргэм. Соонгоры үүрэнил алала кэм jок чаналу кайда-да jүрэр
болдым. Түндэ отту бичик кычырганымда, бистиг билэбис ончозы
jилбиркэл угуп отурглайт. Бис бу жыл кыштууда жагы jылу тура
эдил алган учун, соокты jaан кэрэксибэй кыштап брадыбыс; алдын-
дагы жылдарда тура jок болуч кышкыда соокко тогып сүрэкэй шы-
ралаганыбыс. Кышкыда кэрэгэ айлдың ичиндэ кижиг бичик бичиир-
гэ кычырарга кэлишпэс.

МУНДУС—ЭДОКОВ,

Кышкыда күн узун-ба, кыска-ба?
Сләрдин јәрдә суу тош болып тоңгондо улыс устунчә чанакту јурәт-пә?
Сән чанакка отуруп јурдин-бә?
Кышкыда, одун, өлбәнди улус нәбил-ә |тартат?

28. Баштапкы кар.

Аадам эртән тура мәни уйгузуп айтты: „Тур балам, андап атанарыбыс, дәди. Оны угала мән капшагайлап туруп, кийинип, јунунуп алдым; Мәндәп курсактанып, аттарды капшагайлап ээртәй-лә— атандыбыс. Јагы јааган көбөг кар, аттыг тизезинә јәдә бәргән болды.

Байан-чакыр дәгән тууга чыгала, оны сындап јүрүп отурзабыс, түлкүнүн изи кәзилди. Чәркилдәй исти јытап көрө-лә истәп јүрә бәрди. Аајам айтты: „Сән боо тур. түлкү көрүнзә Күркүлдәйди агыт дәп айдала, бойы кийинәг сүрүжип јүрә бәрди,

Бийик јанындагы төбөө чыгала, ајактап көрүп, турдым. Саат болгон кийиндә ийт ақшыды, көрүп турзам: байагы ис кәзилгән јәрдин јанында кызыл түлкү өдүп јатты; кийинәг Чәркилдәй јус кулаш крәзи јәтпәй сүрүжип кләэтти. Оны көрөлө Күркүлдәйди агыдып ийдим, бойым адыма минәлә; кийинәг магтаттым. Сары-арттыг бүгүнә түжүн кәлзәм, эки ийт мән јаар удра баштанып отур-глады, түлкүзи јаарга көмүлүн калган јалыры. Түлкүни алала онын түгүн сыймап, аајамды сақип отурдым. Аајам јүгүрүк кәр адын кө-бик ажырган јәдип кәләрдә, ийттәр уткуп јалганчып, кыгып сүүн-гләп турды.

МУНДУС-ЭДОКОВ.

Түлкүдәг өскө алтайда кандый андар бар?

Түлкүнин тәрәзи нәгә јараар?

Сәнин адаг кар јаганда андәп јүрәтпә?

Айлыгарда јакшы јытчыл ийт бар-ба?

29. Булан андаганы.

Эки нөкөрлү мән булан андагам. Булан дәгән анг Пыже дәп өзөктинг бажында јүргән. Јаан карга чаналу коно изин истәп јүрүп јәдикип кәлгәнибис. Эркәк булан баштап карды бузуп, јүрүп отурды, тижизи-лә торбогы эәчий јүрәтән әмтир. Чагы чыгып арыырта бис јәдижәлә. мылтык ла атклап өлтүргәнибис. Эки конок јадып буландардын эдин јип, амырайла, јанарда јагыс-ла тәрәләрилә јуузын алганыбыс, эдин айлга аварар эби табылбаста таштап јанганыбыс. Булан сыгынаг јаан, эрди санг-башка калбандап јүрәр. Муузи аткакту, айрызы көп. Тәрәзи илгингә сүрәкәй јарайтан.

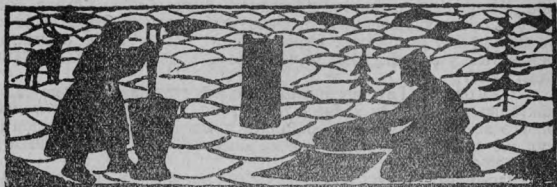
МУНДУС-ЭДОКОВ.

Булан дәп алды алтай јәриндә көлпә, оны угуп јурдин-бә?
Булан адарга јүргән улус атту јүрәр-бә эмәзә чанакту јүрәр-бә?

Сләрдин јуртта булан андайыр кижид бар-ба?

III Албатынынг азранар аргазы.

Јәр үстүниг албатызы, јаткан јэринин аайынча, ижин иштэп, курсагын азранат; чөл јэриндэ—кралап аш салат, талај јакалај јатканы, балыктап азранат, изү јәрдин тарымал агаш өскүрүп, јиилэги-лэ азранып. артыгын садып, байыглайт. Јэ оног-да өскө јүзүн-јуур иш эдэр јурттар бар.

Бистинг Алтайдын албатызынын көбизи мал азрап, аң-куш адып, курсагын азранып, кийимин бүдүндөп туру. Аш салар јэри-бис ас. Алтай ичиндэ аш салар јэр кайда дөп жарым улус билбэс болор, мэн оны айдып бэрэин. Ол јэрлэр бу болор: Чарас-ичи. Каннын оозынаң төмөн, Абай, Көксу ичи, Кадын, Чуй ичи, Чолыш-па, Алтын көл, Оён ичи.

Бу мәниг адаган өзбөктөрдиг ичинэ эбэштэн ашты салар. Алтай соокта болзо, кажы јылда аш бүдүн турат. Аш бүтпэс јэр, ол адаган өзбөктөрдиг баштары-ла мөнкүләрдинг алдындагы бийиктэр. Алтай јэри соок учун, албатызы аш салбай, көбизи мал азрап, оны садып, аң-куш адып, јиир ажын, кийэр кэбин алат.

П. ТЫДЫКОВ.

Алтай јэри ташту туулу блово өскөн агажы бар-ба?

Сэн кандый ату агаштар билэрзинг?

Ол билгэн агаштарынга кижиге јигэдий јийлэк өзөт-пэ?

Јийлэктү агаштарын тоолоп бэр.

31 Көктөңөр машина.

Озодоң бэри улустар көктөңөтөн бөлгөн. Кийим эдэргэ тэрэ-ләрди, кэндирди тудуштыратан. Болот ийнэ јок тужунда агаштын тэгэнэңинэң, балыктын курч сөөгинэң ийнэ эдил көктөңөтөн.

Кол-ла көктөңөргө күч-тэ, удаанда. Јэ көктөңөр машина та-былган кийиндэ, канча түмэн көктөңип, кол күчи-лэ јаткандардын ижинэ јэңил болды.

Оны Америкада јэрлү Элиас-Гау дөп ккжи сүмэлэнип тапкан. Удаан сананын ааин таппай јүрэлэ, үиниг көктөңип отурганын кө-рүп кэнэтин санаазына сүмэ кирди. Эки учук-ла көктөңөтөн маши-нанын ааин учурын тапты. Бир учук үстүнэң, бирүүзи алдынаң, бөсти көктөңөр дөп бододы.

Көктөнөтөн машинаны слэр көрүп жүргөн болбой. Онын бир учугу үстүнөн түжэлэ ийнэнин мийзинин үстүндэги үдинэн өткөн. Машинанын тэгэлигин эбиргэндэ, ийнэ төмөн түжэлэ, бөсти өткүрэ сайып учукты өткүрэт. Онон ары тээлэкти эбирээ ийнэ ойто көдүрүүлэр. Ја учуктын кэзиги төмөн туруп калар, алдындагы челноктын учугу өдүжэлэ чалыжа бэрэт. Онойып эки шидүүнин јолы болот.

Озо баштап Гау машинанын сомын агашла эмиктэн эдэ лэ көктөнип көргөн. Көк кэлижэрдэ, сүүнип јүрди. Ја јакшы машина эдэргэ акказы јок болордо, бойынын кожо-өскөн нөкөри Фишер дэп уул 500 доллар акча Гауга бэргэн, айдарда Гау ижин санаазына једип бүдүргэн.

Јарым јыл өткөн кийиндэ, Гау машиназын бүдүрэлэ, эки кийим көктөбөн, бирүүзин бойына, бирүүзин Фишер дэп најызына.

Ондый кэрэктү нэмэ бүдүргэнинэ сүүнип, Гау көктөнөтөн устарга машиназын бэрэргэ көргүсти. јакшы көктөп турган машинаны устар көрөлө сүүнбэди, бу машина бистиг ижибисти блаап алатан туру дэн, оны оодып, бусты. Оны сүмэлэнип тапкан Гауды, каргап, өлтүрэргэ санады.

Онойдордо Гау Англия јеринэ барды, јэ андада бир Тамас дэп фабрикант оны мэкэлэп машиназын алала бойын чыгара сүрүп ийди.

Англиядаг јук-лэ өлбөй: шыралап, ойто төрөл јеринэ јэтти. Ол анайып шыралап жүргөн тужунда, Америкада онын машиназын эдип, тэкиши јуртка јайып турды. Ончо улус машина-ла көктөнип, онын тузалун билди. Машина-көктөнөбчининг болушчы најызы болды. Бистиг алтай јеринэ-дэ јэтти.

Көктөнөр машина сэн көрдинг-бэ?

Онбг өскө машина сэн билэрзинг-бэ?

Үүрэнгэн улус кол-ла иштэбэй кэниг учун машина-ла иштэйт?

32. Малдыг азралы.

Алтай ичиндэ эки мунгнаг, канча јүстэн, көп јылкы малду байлар бар болгон. Ол көп малды канайда азрап чыдаган дэгэжин? Ол мундый болгон: јайдын күниндэ изү түжүп кэлэрдэ, олор малын бийик тайгаларга чыгарып, чымыл, көгбөн јок јэргэ тургузат. Малдын јанына одуулу малчылдр салып, олордыг минэр адын, азык түлүгин бэрип, бойлоры кажы-бирдэ барып, малдарын јоктойт. Күскүдэ сэрүүн түжэри-лэ малдыг ончозын айдап, өзөккө түжүрэгэн.

Кыштын күндэ малды агашту аркаларга тургузатан. Ол нэнин учун дэгэжин? Агашту туулардын арказынын өлбнги јан болуп, кары калыг-да болзо, оны мал чапчып јип турар. Арка јэрлэр өзөктиг ичинэн ыжык-та, јылу-да болор. Кажы бирдэ малды амыратпай бөөрү туткажын, эл-јон јуулуп, агыртып, оны тоскырып тураган.

Јаскаары, күн узап, јылып, анда-мында мээс ачылып кэлэрдэ, малды мээскэ чыгаратан. Көдүрткэ малдарды, өлбөди ас эдэр учун,

Јэри ак јалагду болуп, оок малга јарамјилу болгон. Койлоры-ның снчозы кара башту ак койлор бололо, јалагга чыгарда, раагы-нан көргөжин, агып јаткан суудый элбэгдеп турар.

Албаты јайгыда койды кыркып түгин-сабуурла сабай-ла, кийис базып, кэрэгэ айлын бүдүндэйтэн бэли, ол эмэээ токум, ук шидэйтэн бэди, оноң арткан түкти арба кулурга садып турар болгон. Јайдын ичиндэ эди јыдыйт дэл, јонн мал сойбой, койдон канча коноктың бажында курсагына сойып, эдин јип, тэрэлэрин јууп, кыш кийэр тонын јазайтан.

П. ТЫДЫКОВ.

Табышкак: № 10 јээрэн айгыр киштэди, јээрэн бэ јэлдэди.

Чарас дэп өзөктү јэргэ јурдинг-бэ?

Кой малын албаты нэнинг учын туруп јат?

Койдын түги нэгэ јарар, оноң база нэни јазаар?

Тонды улус нэнинг тэрэзинэг көктөйөт?

Кујурлу јэрдиг малга нэзи јарайт?

35. Алтай јэринэ којойым-котон кэлгэни.

Озогы улустан бис јаштар эмди-дэ мундый куучын угадык: ја ман бускаланг чакта. Ойрот сөбөктү албаты, бажылык јаанынан айрылып јэр заин чачылала, ас малду учун, аг-куш туруп, эдин курсак эдэр, тэрэзин кийим эдэр болгон дэшти.

Кийэр кийими јаргак, курчанганы кайыш. Бөс кийимди ол чакта таныбас болтыр. Ол нэнинг учун ондый болды дэзэ, орус јурты Алтайдан раак, садучы улус јүргөлөк болтыр.

Којойым-котон јүрбөстэ, саду сабыр кайданг кэлзин. Алтай јэриндэ туу-тайгада албаты јаткан дэп, чөл јакалай јаткан орус улус билип алды. Эки албатының јаткан јэриниг оргозы раакта болзо, каа-јаа айлдажар, танныжар болды э-ү эрмэк тилин билишпэзэ-дэ, имдэжил билижэр болды.

Орус-ла алтэй таныжып, бирүүзи өтпөк, бирүүзи тэрэ-тэрс сыйлашты.

Эки-лэ кижии танышса, эбрэдэ јурт; танышпай кайдар.

Тэрэ, түк нэмэ јууп алар дэп кэлип турар улустар, адакы учында бөс, база кажы-бир солун нэмэ акэлип, толыш эдил турды.

Бөстөнг эткэн кийим кижиниг эдинэ јымжак дэп, алтай улус оруска бойлоры барып бар нэмэзин јэтирэлэ, кэрэктү нэмэзин алып турды.

Ананг ары улажып, којойым-котон улус база кэлэр болды.

П. ТЫДЫКОВ.

Којойым улусты билэринг бэ?

Олор нэнинг учун садыжат?

Озо Албатыданг астамды кэм алар болгон?

Алтай јэриндэ эмди кэм садулап јат?

Кооперативты сэн билэринг-бэ?

Кооперативтың алган астамы кэмгэ туза болуп-јат?

36. Борсук-ла тўлкү.

Борсук тўлкигә айлап кэлди,
Бойын тыгзынын айдып турды,
Корзок тижин ырзайтып ийди,
Көрзөңг, тўлкү, најым дәди;
Мәндий сәмис ан кайда бар?
Мәниг тижим курч-па? дәп,
Көзи сурлап јакшыркап турды,
Көкуп тўлкүгә мактанды.
Кызыл тўлкү каткырынып,
Кылыгы коомой борсуктын:
Көк тәнәгин таныды,
Көкүгәй-лә, дәп, борсукты мактады:
Сәмизиг сәниг чочкоо түңей,
Тижигиг курчы бөбүрдий;
Аайы јоқ курч әмтир,
Ан-сыгын туштаза.
Айабай-ла туткла, дәди.
Оны ухкан борсук сүүнди,
Онду бүткәним чын турбай дәп,
„Онтодып сыгынды өлтүрә-лә,
Оок балдарымды азрайдым, дәди,
Қалактадып сыгынды өлтүрәдим,
Каты-блларым азрайдым, дәди.
Аскан казан сақыбады,
Анкандин јүрә бәрди:
Оттогы казанды сақыбады,
Отур-дийираә болбоды.
Турлуузындагы сыгынды,
Тургуза борсук тапты:
Тудар-кабарга јалтанбады,
Тижин ырзайтып удра басты.
„Канайып јүрүң уул? дәп,
Каткырып ан сурады:
„Каткы бажы калак“ дәп,
Каныгып борсук айтты:
„Қара сананып тап әтти.
„Чәнәп мәни јүргән болзонг,
Чәчәнигли бодон;
Чындап мәни јиир болзонг,
Чыдалыгды бодон, дәп,
Казырланып ан айтты,
Как маңдайын борсуктын јара тәтти,
Қара каны јалмырай бәрди.
Қалактап сыктап јадар болды.
Қара сананган борсуктыг,

Каны токтоп жазылды;
Калжу-тэнэк бажы,
Калжан-магкан болуп калды.

МУНДУС-ЭДОКОВ.

Борсуктын тэрэзи нэгэ арап жат?
Борсук кайда кыштап жат ук.ын-ба?
Jэргэ казынып борсуктанг өскө кандый алды кыштап жат
билэрзинг бэ?
Олорды билгэнингдэ тоолоп бэр!

37. Өбөгөн-лэ түлкүнэк (чөрчөк).

Өбөгөн түлкүгэ айтты: „Мээ уул бол“, дэп, тулкү „jөн, дэди. Бир күн түлкү айтты: „Мэнинг жаан акамнынг тойы болуп жат, оо барайынба? дэп.— өбөгөн „jөн,“ дэди. Түлкү барала өбөгөнниг jailудагы—саржу курут оролгон орозынынг, жаан дэгэнинг кодорууп ала-ла, jэти конок тойлоп jип жатты. Онынг кийиндэ бир тизу курут, бир куук саржу алып jанды. Өбөгөн-лэ эмэгэнгэ бэрип айтты: „Карындажымнынг тойына барала тапканым бу“, дэди.

Олор сүүниг эрмэктэшкледэ: „Кандый jакшы бала бискэ табылды,“ дэшти.

Анча-мынча jүрэлэ түлкүнэк база сурады: „Мэнинг кичинэк карындажымнынг тойы болуп жат, мэн оо барып кэлэйинбэ? дэди.

Өбөгөн айтты: „Jэ барып кэл, балам,“ дэди. Түлкү jүрө бэрди; ол барала өбөгөнниг кичинэк дэгэн орозын кодорууп ала-ла, саржу курудын үзэ jийлэ, бир болчок саржу, бир жалбак курут алып, эмэгэн—өбөгөнгэ экэлип бэрди. „Jокту карындажым болгон, мунаг көп jедишпэди,“ дэди. Эмэгэн-өбөгөн курутты jип айтты: „Көпти кайдаг алар, бу-да болор,“ дэшти.

Өбөгөн айтты: „Акыр эмэгэн түлкү бисти курут-ла азрап турарда, бис оны курут-ла азрабас кайткан? Мэн барып jailуданг оро кодорууп курут саржу экэлэйин-бэ? дэди. Эмэгэни, jөн“ дэди.

Өбөгөн таарданг алып, тайактанг тайанып, jүрө бэрди. Jailуга барала көрөр болзо, түлкү эки орозынынг курут саржуун jип үрөп салган болыптыр. Өбөгөн арал болгон сагалынынг аразы дөмөн jанжын төгүп ийлады.

Тайагажын такылдадып jанып ийди. „Сэн тагманыг тэрэзин сойып, жака этпэээм, көрүп ал,“ дэп, ичиндэ сананып кэлип жатты.

Jанып кэлэлэ, эжикти тыжынаг бэктэп айтты: „Түлкүни тут эмэгэн,“ дэп кыйгырды. Эмэгэнниг эки кулагы түлэй болгон. „Нэни айдат? дэп, түлкүчэктэн сурады. Түлкү айтты: „Түлкүчэккэ сүт бэр дэп айдаг,“ дэди. Эмэгэн сүт урып бэрди, түлкүнэк ичэ салыйды. Өбөгөн катап кыйгырды: „Туттынба“ дэп. Эмэгэн түлкүдэн сурады: „Нэни айдаг,“ дэп. Түлкүнэк айтты: „Лаангыны оодо тээп ийэлэ түлкүни чагыр“ дэп, айтты“ дэди. Эмэгэн лаангыны оодо тээп түлкүни чыгарып ийди.

Түлкү каткырып мантай бәрди, өбөгөн бажын тырманып туруп калды.

Ч. ЧУНИЖАКОВ.

Сән бу чөрчөктөг өскө чөрчөк билэрзин?
Сэниң айылыңда чөрчөк айдар киж и бар-ба?
Топшуурла чөрчөк кайлаар киж и билэрин-бэ?
Саңанып көр, кандый чөрчөк билэрзин?

38. Албатынын кийими.

Алтай улус өткүрө чимдү кийим кийбэйтэн. Олордыг кийэр кэби мундый: эр болзын, үй киж и болзын, ичиндэ чамча штанду болор; үстүнэң тонду, будында жаан өлүктү, бажында кураган тэрэзи-бэ, бөс-пэ, болчок бөрүктү болор, ол эмээ кара кураган тэрэзи сүүри бөрүктү болор.

Жай-кыш кийэр кэбининг кэбери түңгэй-дэ болгожын, оныг жыл ичиндэ сәлиштирәри база бар.

Жай кийер тон, мал, ан, койдыг тэрэзинэң болгожын тас, кыска түктү болор, кыш кийәри јәлмәр түктү, нэкәй болор.

Јә јәр-јәрдиң албатызынын тон-кэби јүзүн јүүр кэбәрлү болор. Нәлэ аннын тэрэзинэң эдәри бар, кой тэрэзинэң эдәр, ичи тыштын бөс эдип, оргозына көбөң бәди, ол эмээ түк салып, сырайтан бәди ол эмээ срагай жылагаш јүрүп, јүк-лэ уйат јәрин јаап, кий им эдинәри бар.

Ол нәниг учун андый дэзә: соок, сәрүүн, ол эмзә тынду нәмә чыдабас изү јәрләр бар. Оныг учун, нәлэ албаты јәрининг айыыча тон кэбин эдинәр.

Андый да болгожын јәр-јәрдиң албатызы байагы адаган тон — кәптәң башка, база јазалду јаранып кийәр кэби бар.

Јарым албаты тонды тәрэдәң дэ әтсә, јаказын баалу түк аннын тэрэзинэң салар, кырмалјын-ла каајылай-ла, кундус камду-ла кыйу салар.

Кажы бир албаты торкодонг, баазы јаан кырмалјинаң, ол эмээ алтынду маңдык кийим эдип јазанар.

П. ТЫДЫКОВ.

Орус албатыла алтай албатынын кийип
Јүргән кэбининг өскөзин агәрдын-ба?
Бөс нәмә көрдинг-бэ?
Ол бөсти кайдан садып алар?
Фабриктә бөсти кәм јазап јат?

39. Коллектив.

Киж и качанда бойынын јүрүминдә јиир курсакту, кийәр кийимдү туғунар јәпсәлдү, нәлэ бойына кәрәктү кату-кабыр јөбжөлү болотон. кизигин ол бойынын күчи-ле јаңыскан иштәп. таап тудунуп јат, Кәзигин дэзә бойынын күчи чадабаза, коштой турган јурт кижиләрдәң кожып алып, иштәнип, кәрәктү нәмәзин таап јат.

Улус анайып биригип иштэнэрдэ, ол ишти коллектив-артель дэп айдар. Канайп албаты бойының сагыжы-ла мундый коллектив тапты дэп, база андый иштэп кижээ нэ туза болгыдый дэп сурак болзо, бистиг айдарыбыс мундый болор. Улус эмди онойып бириги турганда кажы бир уур иш болзо, жагыс кижиниг чыдалы јәтпэгидий болзо: тура тургузар-ба уур агаш кодүрэр-бэ, андый аайлу ишкэ көп кижилэр бойы—бойларына болужуп, өмөлөжип иштэнглэйт, Коллектив артель ишкэ турган улус ончозы јөптү, ја-ныс сагышту болор кэрэк.

Јагыс уур ишти јәгилтэр кэрәгиндэ коллектив-артель баштал-ган эмэс. Саду-да кэрәгиндэ јон биригип турат. Онойып бириккән улус, акча јууп алала, саду эдип турат. Ол садуды башкарзын деп, бириккән улус бойының ортозынаг талдама улус тудуп салат. Ол саду башкаратан улус јонның нэлэ кэрәктү нәмезин алдырып, садып турат. Ондый јонның салузын кооператив дийтән.

Кооперативка киргән улус бойы бойына киләжип, болужуп, арга тузазын јәтирижип турат.

САБАШКИН.

Бир атка эки тэрэ-кап аш коштогон. Оны жагыс кижи ко-штозо јәгил-болор; эмэзэ эки кижи коштозо јәгил болор-бо?

Беш, алты кижи коштозо кандый болор?

Бир јаан кэрәкти жагыс кижи јәнил бүдүрэр-бэ?

Эмэзэ көп улус биригип иштэзэ јәгил бүдүрэр-бэ?

Кандыйда, кэрәкти, ишти кодүрэ улус биригип ишэзэ кан-дый болор?

40. Өрөкө--коллектив.

Баштапкы кижи, јәр үстүндэ јүрүп, жагыс бойының курсагына карузыйтан болгон. Артык јөбжөлү, кийимдү, эртәни күндэ јиир курсакту болойын дэп качанда—санабайтан. Жагыс бүгүн-лэ јийтән курсакты кичээр болгон.

Эмдиги тудунар—иштэнэр жэпсэл ол тужунда жок болгон. Кижиги бойының жагыс жийтэн курсагын агаштап, жэрдэ өскөн жилэктэрдэн, тазылдардап бойының эки колы-ла үзүп, казып алатан болгон. Онойып жүрүп, кижиги бойының тойо жиир курсагын арбылада жагыс жэрдэ тапкан кийиндэ, онын жанында бойы жаткыдый айл тудар болды.

Эмди кижиги жагыстап жүрээчи эмэс болды. Айл журтту болгон кийиндэ кижиги эки жара сагышту болды. Бир жанынап жиир курсагын жэрдэн табаин дэп сананар, база бир жанынап турган айлын аг, ол эмэээ кижиги бузып, чачып салбазын дэп сананар. Айдарда ол бойы аш бедреп барганда, айлында үй кижиги журт каруудап, айлдагы нэлэ ижин иштэл жадар болды.

Кажы бир тужунда үй кижиги эри-лэ кожо аг андап, иш иштэйтэн.

Бойлорының жийтэн курсактарын жэнгил иштэл табаин деп, чыккан балдарын амыр-энчү өскөрөн алаин дэп, ол эки кижиги алдынап жөптү болуп, кожо журтаган. Өрөкө—журт башталганы ол туру. Жаткан жүрүми жэнгил болзын деп, эки кижиги биригип, бала-барка азрап бир билэ улус болды.

Онын учун билэни коллектив дэп айдарга учурлу.

САБАШКИН.

Улус жагыстап журтаза жакшы-ба, эмэээ билэлү болуп-журтаганы жакшы-ба?

Көдүрэ улус эпту жөптү болып жагыс билэдий журтаза кандый болор?

Улус эпту-жөптү болзо кэрэги онын капшыгай бүдэр-бэ?

Жон улус. Жагыс уйаның улузы—коллектив.

Иштиң кэрэгиндэ коллектив башталды, эки кижиги эмэгэн-өбөгөн болуп журтай бэрэрдэ, чыккан балдарын чыдаткан кийиндэ озгогы эки кижилү журтта улус өзүп, көптөн турды. Олордың балдары алдынап айлду-журтту, балдарлу болуп, кижиги көптөн, жагыс уйа улус болды. Олор жаан кижинин сөзинэн чыкпай, ончозы жагыс санаалу болуп, кичээп иштэнэр болзо, олордың жүрүми онду, тузалу болор.

Жон өзүп, көптөөр заин, олордың иш—кэрэгидэ көптөгөн. Иш көртөрдө, оны аайларга сүрэкэй күч болды. Ол ишти аайлап башкарага сүрэкэй нэлэ кэрэккэ таскаган, билэр кижиги кэрэк болды. Ондый кижини жон уйаның жаан кижилэрдэн тудар болды.

Ол жаан кижиги бойының улустарын башка-башка бөлүп, олордың иштээр ижин айдып бэрип, бойы олордың бүдүргэн ижин, тапкан жөбөжин көрүп, тэн үлөп башкарып турар болды.

Жонның иш-кэрэгин башкарап жаан кижиги жүр-жүрэ жаан жамылу бий боло бэргэн. Жэр үстүндэ жамылуның башталганы ол туру.

Озогы улустың жамылу тудар жагы биске жедишкэн. Эмди бистэ жамылу талдап, тудар болдык. Ол талдап туткан жамылулар жонның кэрэгин башкарып турар болды.

САБАШКИН.

Талдап туткан жамылу албатынын јөөжөзүн мэнзинээ ја-
рамакту болор-бо?

Жамылу киж чындык болгоны јакшыба, эмээ тогунчи
болгоны јакшы-ба? Сэн оны каныйда бодоп турун?

42 Владимир Ильич Ленин.

Орус јериндэ, баштапкы интернационал 1864 јылда башталар тужунда, ишмэкчи улус јок болгон. Очын учун ол интернационалга орус ишмэкчи кирбэди.

Орус јериндэ ишмэкчилэр 1870 жылдан бэри болгон. Јэ олор башкарып турган јангын айын билип албай турган. Бойлоры алдынан союз эткэн. Олор союз тудуп јазаганы 1880 јылда болды. Онын учун олор баштапкы интернационалга кирип болбогон, 1889 јылда экинчи интернационал башталарда оо орус ишмекчилэрдин союзы биригип кирди. Ол тужунда 1870 јылда орус журтта Владимир Ильич Ленин дэп киж чыкты. Ол јаштан тургуза капиталист-буржуйлардын, албатыны кыстап, кыйнап турар јангын јаратпай, јаман көрөр болгон. Јөөжө тартынбас, албатыны ак сөөк, кара сөөк дэп ылабас, ончозы түнгэй, јангыс јан-законду болзын дэп, социалист јангы тургузар дэп ишмэкчи улусты үүрэдип турган.

Орус ишмэкчилэрди башкарып турган улустыг килыгын јаратпай, онын кэрэгиндэ канча сөс блаажып, Владимир Ильич Ленин 1898 јылда, бойынын нөкөрлөр-лэ, орус албатынын социалист партия баштады. Ол партия кийиндэ большевик дэп адалды.

Онын кэрэгиндэ јанг башкарып турган капиталистардын кул — бийлэринэ кыст аттырып, орус јериндэ түрмээотуруп, сүрдүрүп, арга јокто башкаокаанныг јериндэ качып барды.

Анда-да јк бойынын ичиндэ сагыжын таштабай, капиталист јангы јамандап, ишмэкчилэрди бэк союзка кирзин дэп нөкөрлөрүнэ үүрэттирип турган.

1914 јылда Германиянын, Австриянын, Англиянын, Франциянын орус јеринин, ошон-да өскө капиталист јангы јүзүн јүүр өк албаты байагы саду јөөжөннн кэрэгиндэ сүрөөн јуу баштаглады.

Ишмәкчи-лә јокту крестьян улус ол јууда шыралап өлгөлдө.

Ишмәкчи улусты кэрэгин билип, экинчи интернационалды башкарып турган социалист улус капиталист улустың баштаган јууды токтодордон, ойто ишмәкчиләрди јуулөжар, турган јанга болужар дөп кычырар болды.

Ол кылыкты Ленин јаратпай, јәр үстүндәги ончо ишмәкчиләр-көзинә оморды јамандап, әмди ишмәкчиләр оморго бүтпәзин дөп јарлады.

1917 јылда орус јәриндә каанды ишрәезиниң капитаалист улус јаратпай чыгарып ийди.

Јә, әмди јәр үстүндә ишмәкчи албатының башкарап јанды тудар өйи кәлди дөп Владимир Ильич Ленин орус јәриндә 1918 јылда јанып кәлди. Мунда бойының нөкөрлөри-лә ончо ишмәкчиләрди, јоктуларды, крестьяндарды каан јокто болзо, турган јанды башкарган байагы капиталист улусы ошкөш-ок сләргә бийанын јәтирбәс, оның учун ончогор биригип, түймәп, бойыгардын јокту, иштәйтән албатының башкаруун тудар дөп, үүрәтти.

Аның үүрәдүүн угуп, айткан сөзинә бүдүп орус ишмәкчиләр турган капиталист улустың јанғын бузуп, өскө совет башкаруу тутты. Бу јанга албатыны башкарап јан законды бүдүрәр улус јоктулар, ишмәкчиләр болды. Совет башкарууны бәк тутсын дөп, албатыны учурлу башкарзын дөп, Владимир Ильич Ленин өлгөнчө ишмәкчиләрди үүрәдиң јүрди.

Јәр үстүндәги ишмәкчи албатының јүрүмин јәңилтәдәргә, оморды капиталист улустың кыйынынаң капшагай айрыырга, омордын кэрэгин билип башкарзын дөп, үчүнчи коммунист Интернационал баштады.

1924 јылда январдын 21 күниндә анайып сүрәкәй ишмәкчиләргә, јоктуларга карузыйтан кижы В. И. Ленин өлди.

Оның өлүминә јангыс Совет Башкаруу Союз Республиканың јоктулары, ишмәкчиләри ачуланган әмәс, јәр үстүндәги ончо ишмәкчи, јоктулары ачуланып јүрди. Капиталисттар Совет Башкарууды баштаган кижы Ленин өлди дөп, сүүнүп турды. Совет јангу албатаа ойто јуу-чак кәлбәзин дөп, ишмәкчиләр Ленинның сөбгинә ончозы јәти конокко чыгара барып, сәниң баштаган Совет јан учун турарыс, үүрәткән үүрәдүүнди таштабасыбыс дөп шилтәнип, јәр үстүндә јарлады.

А. САБАШКИН.

Сән Ленин дөп кижиди биләрин-бә?

Сләрдин школада Ленинниң сүри-бар-ба?

Үүрәдүчиләр сләргә Ленинның јүрүмүн куучындады-ба?

Јокту улуска болужар Ленин баштаган партияды

биләрин-бә?

Коммунист партия кәмгә јакшызын јәтирәт?

43 Владимир Ильич Ленинның оорыйла јадагалганы.

Жагына уур иш шитәп шыралап, санааркап, түрмәә отуруп, аа боо кысталып, буржуйларга бөчөдип жүргән, оо үзәри 1918 жылда өлүмтик балу латып, шыркалу болгоны, учунда Владимир Ильич бөдәрда бәк бөткән-дә болзо оорулай бәрди.

1922 жылдын май айда оорузы јаандай бәр и кийиндә оорузунан јақшы болзо-до озогызындый тыгыда иштәнәргә, күчи јәтпәс болды.

1923 жылда партияга кәрәәс бичигин бичип јақылтазын бәрди 1923 жылдын Март айында оорузы там тыгып, ог колы буды кәнәп, эрмәктәнип-тә болбос болды.

Ол-ок 1923 жылдын јайында ойто јақшы болуп кәлди. Јақшы болуп, јазылып, ончо тәләкәйдиг кол-күчи-лә јаткандардын кәрәги учун туружар туру дәп ончо албаты ижәнгләди.

Јагы жылда Горки дәп, деревнениң балдарына елка дәп ойын ыргал әгти. Ол ойында балдардын ойыны тутап, олар комыдабай јақшы ойнозын дәп кичәән жүргән.

Јанварь айдын 21 күнүндә 1924 жылда јада калды. Јәр үстүнниң кол-күчилә јаткандары ончы ачынын ийлашты.

Сләрдинг школдо Лен н јада калган күниндә үүрәнип турыгар-ба. Әмәзә ол күндә үүрәнбәй Ленинды сагышка түжүрүп ачуурканы откүрүп туругур-ба? Лениниң өлгөн сөбгү кайда јадып јат биләринг-бә?

44. Ленинның јогына.

Алтан јашка јәтпәй өлдин
Алтын сөбгиг јәргә калды!..
Тогузон јашка јәтпәй өлдин,
Тобракка көмүлүп калдын!

Ачу коронноң айырган Башчыбыс
Ачу-коронго бисти нә салдын?..
Ач бөбөрүләрди аңтарган Башчыбыс,
Арга-јонды нә таштадын?..

Айдынг көзи карыкандый,
Ада болгон сән јыгылдын,
Ай алдында јоктулар
Айдары јок өскүс калды...

Күнниң көзи бөктөлгөндий,
Күни јокко сән бардын,
Күн алдында јоктулар,
Күүн јоктоң өскүс калды,

Јаактуды јайнаткан каандарды,
Јагыс сөскө туйуктаган эдинг..
Јаан јобол табарды,
Јаман-јуудык јайнып калды.

Олди дэп комыдабагар,
Оскүсирэп кунукпагар!
Очлос оттый сөзи артты
Өрө јашту өскүрүмдэргэ.

Кара јэргэ көмүлди дэп,
Карыктанып ачынабагар.
Качаннап күүнга ундулбайтан,
Калык-јонго үү гэдүү арты.
Кулга јүргэн јоктулар.
Кунукпазын качанда;
Кубылбас јанду үүрэдүүзи
Куучын бичиккэ бичилип калды.

Јардинг үстүн јэктэгэнгэ
Јэткэрлү јээк бичик,
Јэр кыртыжын иштэгэнгэ
Јәдимдү—алкышту бичик.

Калју јаман каандарга
Калак—сыгытту кату бичик,
Кату ишкэ тургандарга
Кайралду мөнкү бичик.

Каан болуп калјуургандарга
Каанын чачар јэткэр бичик;
Канын сордырып кыйнаткандарга
Качан түбтэ улу бичик.

Кудай болуп јүргэндэргэ
Курган калар јэткэр бичик,
Кулга јүргэн көөркийлэргэ
Кубулбас јанду алтын бичик.

Уйээзи јок којойымга
Үзүлэтән үүлэ бичик,
Завод туткан бай улуска
Сайалатан самара бичик.

Јаан кэрэк баштаганын,
Јамы—түбкэ јарланды,
Орус јэрин башкарганын
Орчылага јайылды.

Јәр—јәнис јәмирилгәнчә,
Јәтон каан сүрдүргәнчә,
Јәрдә јаткан Ленин башчы
Јәрдинг үстүнә адалып јүрзин!

Тәләкәйдиг тәмир курчуун
Тәкши тунгәй кәзип салдын,
Тәләкәйдиг пролэгарий
Тәкши сәни алкап јады.

Тил билишпэс албатыны,
Тилин жагыс эдип салдын,
Тили јэткэн јэрлэринэн
Тили јэнгил алкап јады.

Јамы—түбтин албатызын,
Јагыс јолго баштап салдын,
Јамы түбтин пролэтарий
Јарт алкыжын айдып јады.

Алтай бистэр алкап јадыбис:
Алтын сөбгиг амыр јатсын!
Монун сөбгиг монку болзын,
Монкуликкэ чирибэзин!

Эдип бэргэн Совет жагын,
Эзэн турзын элэнчиккэ!
Баштап бэргэн партияг
Баштап турзын монкуликкэ!

П. ЧАГАТ-СТРОЕВ.

Албатыга бийынын јетиргэн кижди өлзө-дө алкап јат.
Албата јаманын јетиргэн кижини өлзө кайдар?
Ленинды нэниг учун албаты мактап туру?
Јокту албатаа Ленинын бияны јэткэндэ,
Бай улус оны јарадып јатпа?
Нэниг учун дэзэ?

Коммуна нартия озо кандый јэрдэ башталган?
Баштапкы коммуна узак турды-ба?
Нэниг учун узак туралбаган?
Албатынын сүмэзи бир јаныс болбозо баштаган ижи
Кандый болор эмтир?

45 Парижтеги коммунанын күни.

1871 Јылда март айдын 18 күниндэ Париж турада айы јок көп ишмэкчи улус түймэжип, ол туштагы буржуазный (байлар) башкарууды јок эдэ-лэ, бойлары коммуна биригэлэ, ак јарыктын үстүндэ, эн баштапкы иштэнэр улустын башкаруун тургусты.

Ол туткан коммуна башкаруу, бай албаты-ла јуулажып бойынын күчин чэнэшти. Јэ андыйда болзо Парижтеги коммуна эки-лэ ай турды. Ол эки айдын туркунына јокту албаты сүрэкэй күч туружып, бойларынын түгэнбэс күчин көргүсклэди. Јэ, андыйда болзо јэндирип ийдилэр.

Нэниг учун јокту албаты бай албаттаа јэндиргэн дэзэ?

1, Јокту улустын јууга турар кэрэги јашы бүтпэгэн
2, Городтогы јокту улус-ла дэрэмнэдин крэстьян улустын јөөби јок болгон.

Онын учун коммуна болгон јокту улустын шидэнэр јэри јок болып јэндириди.

в. Коммунаны бир жол-ло баштаары жок болды: саду-да; жуу-да, өскө-дө кэрэктэр башка, башка барды. Ончозында бир сүмэ жок учун жэгдирди.

4. Париж городтыг алдында, айландыра курчай, Германиянын көп чэрүү турган. Ол чэрү коммунаны качанда базып ийгэдий бөлөн турды.

Май айдын 28 күниндэ коммуна жыгылды.

Буржуазия (бай улус) бойлорынын жэигэнин байрамдар глады.

Ол 25 муң жокту иштэнэр улус байлар-ла удурлажыц өлди: кажызы октон өлди, кажызы кыйыннан өлди. Олордын ортозында бала, кадыт өлди. 15 муң кижини каторгаа бажыла ийди.

Ондый-да болзо, ол коммуна жэгдирзэдэ, сүрэкэй көпкө үүрэтти: сонгындагы калдыгына жол көргүсти, база катап жоктулардын жакаруун элтэп тударга үүрэтти.

Оноң ала 46 жыл эрткэн-соондо Орус журттуида Совет башкаруу бүтти.

Ол эмди Париж городго баштаган ишмэкчи улустыг кэрэгин жакшы көндиктирип жат.

пер. ТОКМАШЕВ

Озо Париж городго болгон коммунады үүрэдүчигэр слэр-гэ куучындады-ба?

Эмди коммуна партия киргэн кижилэринг бэ?

Ол партия нэни кичээп тур?

46 Коммуна.

Түнэрип барган күнибис

Күн чыгыш жанынаг чыкты,

Парижтэ өлгөн коммуна

Катап бистэ тирилди.

Ончо кыйналган ишмэкчи улуска

Кэн жолун ачып кэлди,

Бастра жэргэ ырыс акэлип,

Сүүнчилү күндэргэ жэттирди.

Акту кэрэк учун өлгөн

Бистинг нөкөр карындаштар,

Слэринг жүрүмгигэр бискэ жарып

Жалдыс чылап жол көргүсти.

пер. ТОКМАЩЕВА.

47 Интернационал.

Каргышка базынгандар туругар,

Ончо жэрдиг кулдары-ла аштагандары

Сагыжыбыс кайнап булганды,

Өлүмдү жууга бис бэлэн кирэр.

Ончо жэрдиг нэ-лэ албанын бис

Орды жок эдэлэ, кийиндэ

Бис жаңы журт-эдэрибис:

Нэгэдэ арабас дэгэндэр, эмди ончо нэмээ жараар.

КОЖЫЛТАЖЫН

Бу дэээ калганчы,
Јана түшпес согуш-
Кижигуы өгдөнөр!
Интернационал-ла,

Кэм-дэ бискэ арга бэрбэс—
Кудай, каан, баатыр-да болзо!

Акту колыбистиң күчиге

Арганы жуулап аларыбыс.

Албаны ус кол-ла чачарга

Кайралыбысты жуулап аларга,

Кызыткан тэмирди

Соотпой согугар.

Кожылтазын:

Јэр үстүниң кара албаты,

Јэр јобжөни колго алалы,

Јэр иштэгән бу бистәр

Јәрди биләр учурлу!

Албаты каның ичкән ийттэргэ

Кукүрт-јалкын түшкэй-лэ

Бис иштэмкэй кара албатаа

Кун јаркыны јалыгайла!

Интернационалдан өскө кожон билэринг-бэ?

Сән кожондоп билэринг-бэ?

Школада көдүрэ үүрәнчиктәр кожондоп турыгар-ба?

48 Ойрот албатының-алтайының магы.

(Гимн ойратского народа.)

Үстүргүн көрөрдө

Үч толықту Кан-Алтай!

Туураынаң көрөрдө

Тогус булуғду Кан-алтай!

Кыйазынаң көрөрдө

Камчы сынду Кан-Алтай!

Куску конгон јуртына

Күрәң чәкпән төжөгөндий Кан-Алтай!

Јаскы конгон јуртуна

Јажыл торко төжөгөндий Кан-Алтай!

Бу алтай улустың кожоңы әмтир.

Ол кожондо алтай улус нэни мактап кожондогон?
Каныйда алтайды мактайт?
Оны нэниг учун мактап кожондойт?

49 Яас.

Күнниг чогы жылу болды. Туш узады, тун кыскарды. Кэткин куштар жылу жэрдэ кыштай-ла, ойто жанглады. Яас башталды, жажарып олбон ости, жараш ундү куштар кожондоды, жаш балдар кой эчки күзэдип кожондожып жүрглэди. Жаан улустар кра иштээргэ салда тырмууш жазады. Балдар жанар да магыр, көжнө јулуп акэлип турды. Уй, жылкы, тойынып—түлэп

сүтэнглэди. Улус јайлуузына көчүп, кымыс чэгэн ачыдып јырган турды. М. ЭДОВОК.

Јастыг јууктап кэлгэнин улус нэдэн билэт?

Јаскыда күн узун болзо соок болот-по, эмээзэ жылу болот-по?

Јаскыда јэрдиг үстүнэ нэмэзи чыгып өзөт?

Сэн кандый чэчэк таяыйтан эдэн?

Агашта чэчэк көрдин-бэ?

50 Күзэдүүчилэр.

Кой—эчки күзэдип жүргэнибистэ бис үчү: Мэн, Күндүчи, Карман кой-эчкибисти бириктирип салала, ойноп жүрэтэнибис. Нэлэ жүзүн чэчэктэрди көрбөргө сурэкэй жараш оо макадып. Јүзүн-Јуур куштардыг унин тындап, куучындажып отуратаныбис. Күндүчи айтты: „Бир кижии мында кой—эчки күзэтсин, эки кижии балыктап кэлзин“ дэди. Карман айтты: „Јөп мэн мунда жүрэйин, сэн Алтайчы-ла барып балыктап кэл“, дэди.

Барып јаргыш сууды балыктап, көп чараган, туулы түлүп алып жүргэ от одуруп, балыкты тойо јип, арканын айлдагы улуска бэрэр дэп үлэжип алдыбис.

Күнинг-лэ өскө нэмэ иштэп: бирдэ магыр, согоно, ускум јулуп, аразында өркөни андап, соот эдин жүрглэйтэнибис.

М. ЭДОВОК.

Јаскада ончозынан озо кандый чэчэк көрүнэт?

Чэчэктэрдин аттарын билэринг-бэ?

Олордлын адын адап, олгу кандыйын тоолоп бэр!

Кой малды күзэтпээзэ кандый болор?

Нэнин учун кой эчкини күзэдип турар?

Бөрү күзэтчи јок болзо койды тудар-ба?

Күзэтчи јок-болзо кой эчки айылына жанар-ба?

51. Чэчэк.

Жажарып өскөн өлөгнөг,
Жайылып чэчэктэр көрүнди;
Жайканып салкынга кыймыктап,
Жараш жыды жытанды.
Жүрүп муны коргөндө,
Жүзүн жүүр бычуулу;
Ажыктап муны коргөндө,
Анан жараш нэмэ жок.
Жаскы жәрдинг чэчэги,
Жаш өкүрүмгэ түнгэй,
Жайылган жараш чэчэктэр,
Жай учунда өскөлдөнөр;
Жаранып өскөн жаш балдар,
Жажы жәтсә эр болор.

52. Элик.

Игир кирип кэләрдэ мээ ајам айтты: „Балам, јобош адыгды ээртәп алала кой—эчкигди айдап кәл“, дәди.

Аттанып кой эчкигә јәдип кәләлә, көрүп турзам: олордын ортозында эки сары солун нәмә көрүнди: „Бу нә болотон“ дәп, јууктап алала көрзөм, сары—чоокыр јараш нәмәләр болды. „койдог чыканба, эчкидәг чыканба? Дәп сананып таппай турдым.

Кой эчкини ээчип, ол эки немә айлга јәдип кәлгән. „Аја бу кандый нәмәләр“, дәп кыйгырдым. Ајајам, аилдаг чыгып көрөлө, айтты: „Эликтинг чааптары болыптыр“, дәди. Ийт тутпазын дәп, экиләзин айлга алпарды. Умчи эдәлә сүт эмизип, энәм олорды азраар болды.

Бискә ойноорго сүрәкәй јакшы нәмәләр, таабылган дәп, мәнинг кичинәк карындажым сүүнди.

Күскээри экиләзи јаандтп кәлди. Бирүүзи мүүстү, бирүүзи мүзи јок болды. Мүүстү эркәгининг, эки көзи тууда болды, казырланып бисти казык мүүзилә коркузуп сүзәргә; онойып јүрәлә, күскүдә, бир туманду, јут күндә, јок болуп табылбай калды.

„Тайказына чыккан туру“, дәп, ајајам айтты. Тижизи јобош болуп бистәг айрылбай јууди.

М. ЭДОКОВ.

Эликти сән көрдинг-бә?

Онынг јүргән јәри кайда.

Эликтинг тәрәзи нәгә јараар?

Эликкә түнгэй база кандый аң бар?

53. Аргымак.

Озо Ойрот јурты чачылган тушта, Алтай Оруска киргәләктә, Эртиштинг Кара казагы алтайдын јәрин кәлип јуулап, малын айдап, албатызын олјолоп туратан болгон. Урсулдынг ичинә јуртаган Арыпай дәп јайзагнынг бир уулын кара-казак олјоолой бәргән.

Ол уул Эртиш ичиндэ казакка кулга жүргэн. Бир күн ол уулчак суу аларга барала, суу сузуп отурза аргымактын богы агып кэлгэн; айдарда ол уулчак ол бокты туруп алала кожондогон:

Аргымактын богы дэп, сэни кэм танызын,

Арыкпай жайзагнын уулы дэп, мэни кэм танызын, дэгэн. Ол кожонды бир кыргыз уккан; кыргызтардын жаандарына айткан. Байагы уулчакты кыргызтар шылаган: „Сэн нэ дэп кожондодын?”

Аргымакты танырынба? дэгэн.

Айдарда кыргызтар бир өзөктиң малын, үзэ жууган, уулчакка таныткан. Уулчак ол малды үзэ көрөлө: „Мунда жок” дэгэн.

Өзөктиң бажында, карган эмэгэн-обогөн экү кара жагыс кула атту, онын жагыс арык кула адын алдырып кэлгэн. Уулчак көрө-лэ, Аргымак бу дэгэн.

Айдарда, ол арык кула атка Уулчакты мүндүргэн, эки таар кулак артып бэргэн; кыргызтар аттарын мүнүп алып жарыш эткэн.

Ары бэри өткөн кыргызтар: „Аргымагыш бу-ба калмак” дэп уулчактын ады бойын шоктоп, соккылап турды. Аргымактын тэри чарчап, эди изип кэлэрдэ, уулчак эки таарды жара кэээлэ чапты; кыргызтар жэтпэй калды.

Эртиштин суун кэчип, ол жанына чыгып жадарда, арт кийнинэн мал киштэди, кижы кыйгырды. Көргөжин бир кара бэ мүнгэн, кыргыз эмтир.

Ол кара бэ киштээрдэ, аргымак эбэш тартынган. Ол кара бэ аргымактын энэзи болбой кайсын дэп, уулчак билди.

Оног ары уулчак көндиккэн; кыргыз Эртиштин тал ортозына жедич жүрэлэ ойто бурган.

Оног ары аргымак көндүгүп мантаган боинча, алтайдын сыны Кайпукун мөңкүлэринэ жэткэн. (Чарастыг ары жанында). Боо жэдэлэ уулрак Алтай жэрин таныган, сүүнгэн бойынча атты тарый-тарый камчылады, ат октоло бэргэн, уулчак билинбэй калган.

Арыкпай жайзан айлында аракыдап турган тужы болгон, отто азып койгон күлэр казан күркүрөп, шанкырап турган. Арыкпай жайзан айткан: „Озо угуп жүрэримдэ аргымак мантаганда күлэр казан күркүрөйтэн дэгэн.

Чыгып көригэр уулдар, кыргызска олжо барган уулым, аргымакты таныган эди, аргымак мүнүп жанып клээткэн болбозын.

Тышкары чыккан уулдар „аргымак клээдири” дэшти.

Арыкпай жайзан айткан: „Калак! корон! араай кэлгэжин коштой чабала уурыктагар; түргэн кэлгэжин жагыс уулчакты уурыктагар”, дэди.

Аргымак сүрээндү түргэн кэлип өткөн, канча чалмачылар, уурыкчылар жастра чалмадап калган; Кара жаан Чодыр дэп; карган обогөн аргымактын үстүндэги уулчакты антара тартып алып калган; уулчакты көргөжин, өлгөн дэээ түрү ошкош, түрү дэээ өлгөн нэмэдий жаткан.

Айлга алып кэлэлэ, калыг төжөк салып уйуктадып салган.

Арыкпай жайзаң чыгала, арт кийнинэн көргөжин, аргымак күн чыгыжы жаар умзанып жадыры; кийнинэн ары алкады: кара-кыргыс жэринэн, кара жагыс уулымды алып кэлгэн аргымак, ару суулу Алтайдыг сынына сөөгиг сал; качаннаг качан албаты-јон айдып јүрзин“, дэди.

Ол аргымак Чамал бажында јаан ыйык тайкаа сүзүп өлгөн. Арыкпай жайзаң Чодыр кара өбөгөнди, үч уул, үч кэлин кожончылу, үч конокко чыгара арабыдаткан. Уч коногон кийиндэ уулчак ондонгон; кандый јүргэнин тэкиши куучындаган. „Көңкөрлэп кэлгэмдэ аргымак јалы-ла тудат, чалкойтолоп кэлгэмдэ куйругу-ла тудат; оног ары билбэй калдым“ дэп куучындады.

Аргымактыг мантап кэлгэн јэри, эки Эртишти кэчип кэлгэн. Чарасты өрө чыккан, Кан Јабаганды табарып, Урсул ашкан; оның учун кыргыс јэрининг малының эрјинэзи алтайга јайылган; өлгөн изү, јэри-кујур бор јонду малы кин болгон учуры ондый.

П. МИЗАКОВ-ТОНЖЫГАН.

Бу аргымактый чөрчөк уктын-ба?

Слэрдин јэрдэ ондый чөрчөкчи кичи бар-ба?

Чөрчөк чын нэмэни айдат-па?

Оны үүрэдүчидэн сурап угуп ал!

54. СЫГЫН.

Сыгын суу ичип турала бойының тандакталганын суудаг көрүп туруп айтты: „Мэниг мүүзим јараш эмтир, јэ будым арайла чичкэзү болыптыр, дэди. Анайып турганча анчыларла ийттэрдиг табыжы

угулды. Ан мантап качып чыгала айтты: „Мэниг чичкэ будым ты-
нымды жэткэрдэн алып чыкты, жараш дэгэн мүүзим агашту жэрдэ
мантаганда чаптык болотон эмтир дэди.

Ан куучынданар-ба?

Нэниг учун сыгынды куучынданды дэп чөркөкчи айтты
оны үрэдүчидэн сурап ал.

55. Сагыскан, түлкү сыгырган.

(Алтай чөркөк).

Сагыскан айры талда уйалу, уйазында уч балалу болды. Оной-
ып журтап жадарда, түлкү кэлди; кэлэлэ айтты: „Айры талын жыга
сүзэrim, ак жалага от таштарым, сүт-көлүн соолто ичэrim, бир

балагды бэри ташта тагма! „дэди. Сагыскан бир баланы таштай бэрди; түлкү жип-ийэлэ сала берди.

Эртэниндэ база кэлди, айры талын жыга сүзэрим, сүт көлүн соолто ичерим, ак жаланга от таштарым, бир балаг бэри ташта, дэди. Сагыскан ийлай-ийлай бир балазын таштай бэрди; түлкү чайнап жип-ийэлэ жүрө бэрди. Сагыскан ийлап отурды: „эртэн кэлзэ калганчы баламды жийтэн туры. дэди. Ол тушта, сыгырган шайт эдип сыгырып кэлди; сагысканнын ийлап отурганын көрүп, сурады: Нэ ийлап отурунг?, дэди. Сагыскан айтты: „Түлкү дэп үспэкчи тавылган, эки баламды алып бэрдим, эмди эртэн кэлзэ калганчы баламды апарар туру, дэп түлкүнинг кылыгын куучындап бэрди.

Сыгырган угала айтты: „Оо нэ кэрэк балагды бэрип турун? Айры талын жыга сүзэрим дэзэ, сүс! дэзэнг, сүт колүн соолто ичерим дэзэ, ич! дэзэнг, ак жаланга от таштарым дэзэ, ташта! дэзэнг, деди. Эртэндэ түлкү база кэлди: „Ак жаланга от таштарым, сүт-колун соолто ичерим, айры талын жыга сүзэрим, бир балаг бэри ташта, тагма!, „дэди. Сагыскан айтты: „Сүзэр болзонг сүскэйзинг, ичэр болзонг ичкэйзинг, „дэди. Түлкү талга жыжынды, тал жыгылбды, сүт көлди барып ичти, үзэ ичип болбоды, ойто кэлди айтты: „Сээ мундый сүмэни кэм айдып бэрди?, „дэди. Сагыскан айтты: „сыгырган айткан, „дэди.

Түлкү сыгырганга барды; сыгырган көрүп ийэлэ-лэ, шайт эдип сыгырып, таштын коктыйына кирэ бэрди. Түлкү сактап отурды. Сыгырган бажын чыгарып түлкүни көрди. Түлкү айтты: „Көзи мундый кылчыр жараш нэмэ, мойны кандый жараш болды-нэ? дэди. Сыгырган мойнын көргүсти. Мойны мундый жараш нэмэ, көдрө бойы чыкса кандыйнэ? дэди. Көдүрө бойы чыкты.

Мундый жараш нэмэ бир-эки алтап, мантап ийзэ кандый?, дэди. Бир-эки алтап, мантап ийэрдэ, түлкү сыгырганды тутты. Сыгырган айтты: „Кырдын кызыл түлкү болзо, аа-боо таштап жиир, арканын ачап түлкү болзо, таштабас, „дэди. Түлкү кырдын кызыл түлкүзи болорго, аа-боо таштап турарда; сыгырган таштын коктыйына кирэ бэрди. Түлкү кийнинэн айтты: „Байала бажын оодо чайнап салган болзом кайдаг, сэнниг мэкэн артык болды, дэди.

Укаалу сөс: „Јуу јадар, Јуу алдында от јадар, оны ајыктап јур, балам. Колтугына агаштан кыстанып алып, корчойо тартып, јургүрү-јүрэр, оног коронду табыш чыгар, оны ајыктап јуригэр, дэп, сагыскан балдарын үрэдип айтты.

Ч. ЧУНИЖЕКОВ.

Түлкүни сэн көрдинг-бэ түлкүнинг тэрэзи нэгэ-јарайтан эдэ?

Түлкү јакалу тон кэмдэ бар?

Түлкү бычкагы бөрүк кэмдэ бар?

Түлкүни база кандый чөрчөктө уктынг?

56. Алтайдан агып чыккан эки жаан суу.

Бирүүзи Бий (Оён), бирүүзи Кадын. Бийдин суу Алтын—Көлдөг агып јат. Бий сууна киргэн суулар: Уймэн, Быже, көпши, куу, оног-до өскө киргэн суулар, өзөктөр бар.

Алтын көлгө киргән суу: Чолышпа, Чолышпага Башкөс киргән. Чолышпа-ла Улаганның ичинде, Башкөс бажында тэлэгәт улус журтап јат.

Кадынның суу үч сүүри тайкадаң агып түшкән. Кадынга киргән суулар бу: Көк-суу, Аркыт, Чуй, Кадрин, Сымылты, Урсул, Чамал, Эликманар, Куйум, Узнези, Сәби, Майма, Ыжы булардаң-да өскө Кадынга киргән өзөктөр көп.

Алтай јәриндә Кадынга кирбәгән суулар: Чарас, Јалангай, Бәш; Олор Бий-Кадын бириккәнинәң төмөн Обко киргән. Ыжы ичиндә куманды-ла јыш улузы журтап јат.

Урсул ичиндә, Чарас бажында, Бәш бажында, Сәби ичиндә, алтай сөбктү улус журтап јат. С. КУМАНДИН.

Табышкак: № 11. Кыңырт-кыңырт этти,
јорго кара бош барды.

Јаан суу-ла нәни агызар?

Сән сал агып јатканын көрдиң-бә?

Параход кайда јүрәр?

Сләрдиң јәрлә параход-ла јүргән кижы бар-ба?

57. 0 6 Ы.

Бий-лә Кадын табыжала акканы. Обь деп, јаан суу болуп, Тошту тәгиске барып киргән.

Сол јанынаң Эртиш дәп јаан суу Обко киргән, оноңдо өскө Обко киргән суулар көп. Обь Сибир јәриниң сууларының јааны.

Јайгыда параходтор үзүк јөк Обь-ла Эртиш-лә, Том-ла јүргләйт.

Обтың јарадында турган јаан городтор: Ново-Сибирск, Барнаул, Эртиштә: Омск, Семипалатинск, Том-до—Томск, оноң-до өскө городтор бар.

Обтың суу-ла оо киргән суулар ончозы балыкту.

Јаан суулар јаскыда кандый болот?

Сүрәән јаан суу түшкәндә јарадынаң чыкса

Јакалай јаткан албатаа кандый болор?

Сән јаан сууды көрдиң-бә?

58. Кадын.

Мөңүн болуп јалтыраган,

Мөңкү тошту „Үч сүүрү“

Көк јажыл суу агыскан,

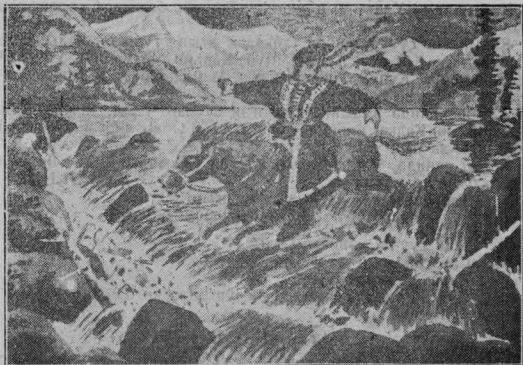
Көк тошту „Үч сүүрү“.

Агып түшкән Кадын суу,

Алтай јәриниң јаан талай,

Алтай јәрин үзә аккан.

Албаты—јонын сугарган суу

Энэ болгон Кадын,
Эл—юныг суузыны.
Эки жанының туулары
Элдинг—юныг курсагы.

Айландра турган туулары,
Айу баштаган андар турлуу,
Агып түшкән суулары
Ак балыктыг турлуу.

Эбрэ турган эл—юны
Энэ Кадын балдары,
Эринэ бүткән жэрлэри
Энэ Каадынның чөлдөри.

Көзыр ташты аралап түшкән
Көркыш болгон Кадын суу,
Кайа ташты аралап түшкән,
Кайракан болгон Кадын суу.

Түргән аккан сәниг сууга,
Түргән ат-ла ол жәтпәс,
Чапкын болгон суугды
Чалык-та болуп ат кәчпәс.

Күкүрт табышту сууга
Күр саларга ол болбос,
Коркүшту бүткэн кайларыга,
Jол саларга ол болбос.

Эки јанынын өзөктөри
Эл—јоннын турлуу,
Эки јанын чөлдөри
Элдинг јоннын курсагы.

Озодон бәри јуртаган
Ойрот укту албаты,
Оны ээчий—јуртаган,
Алтын—көлдинг тубалары.

Озодон бәри јуртаган ойрот јон
Ойто јуртуна кирзин,
Озогы өч јок болуп
Элтү јараш јуртазын!

А. ТОН-ЖАН.

Табышкак: Суу дөмөн сары билү ычкынып ийдим.

Кадын суун јакалай јаткан аймактар билэрзин-бә?
Кадын јакалай өскөн агаш кандый әмтир?
Кадын-ла сал агызат-па?
Параход жүрәт-пә? Параходтты көрдинг-бә?
Кадын-да нәниг учун параход жүрөйт?

59. Алтын Көл.

Јаан туулар оргозында,
Јараш бүткән Алтын—көл!
Канча сүүларды ичингән,
Кайран јараш Алтын—көл!

Јайгы күндә жүргәндә
Јарамыкту Алтын -Көл!
Кышкы күндә көргөндө,
Коркушту бүткән Алтын—Көл!

Јәл—јәбизин кыймыктап кәлгәндә,
Јараш бойы башкалана бәрәт.
Комдоп—түрүлүп, коркуштана бәрәт
Корым тажы јайкана бәрәт.

Куулт табыжы тыгый бэрэт,
Кубулуп көл кыймыктана бэрэт,
Көлдө жүргән ол јерыкчы,
Кунугуп сагыжын салып ийэт.

Ууланып көл јаар көрөри јок,
Удурлажып оо кирәри јок.
Учы кийиндә нә болгой—нәдәп
Учуна јәтрә сакып отурат.

Кышкы күндә жүрәргә,
Кыйынду бүткән Алтын—Көл!
Јайгы күндә жүрәргә,
Јараш бүткән Алтын—Көл!

Кышкы күнниң айазы,
Кызалтаңду Алтын—Көл!
Јайгы күнниң булудын
Јайа согор Алтын—Көл!

Энә Чолышпа оғына,
Эндәрә соқтырар Алтын—Көл!
Эбрә түшкән булутка,
Энчигә бәрә Алтын—Көл!

Тоолок дэгән тууна,
Толголып туман ол түжәт,
Айландра турган тууларына
Ак туман ол турат.

Алтын туудың бажында,
Ак-кар кыймыктай бэрәт.
Айландра турган туман,
Ары-бәри јылыжа бэрәт.

Турган туман өрө көдүрилгәндә,
Түргәктәлип көл јайкана бэрәт.
Куйун—јоткон салкын түжәт,
Кубулуп көл чайбала бэрәт.

Турган ағын јажырап
Туйук јышту бу туулар.
Түргән суулу өзөктөр
Турлу агның суузыны.

Јылым кайа туулары
Јылдыс алдына ол јәдәт,
Учуп түшкән суулары
Учурлу атту ол болот:

Жаан түшкэн өзөктөри,
Жараш бүткэн алтайлар,
Оок түшкэн өзөктөри
Ойын кэбэрлү ол агат.

Кара—корум жэрлэри
Кара киш турлуу,
Тэктир кайа жэрлэри
Тэкэ жулма турлуу.

Кара жыш жэрлэри
Казыр айу турлуу,
Канча бүткэн колдөри
Кайран андар сэрүүни.

Эбрэ тууларын көргөндө
Эптү жараш Алтын—Көл,
Аары-бэри көргөндө,
Ајыктап жүрэр Алтын-Көл!

Орбө төмөн көргөндө
Ойноп жүргөдий Алтын-Көл!
Ордын шүүп кэлгэндэ
Орынду бүткэн Алтын-Көл!

А. ТОН-ЖАН.

Алтайдын ичиндэ алтын көлдөг жаан көл бар-ба?
Алтын көлди көргөн болзон нөкөрлөрингэ куучындап бэр?
Көрбөгөн болзон оның бүткэн жэрин билэр кижидэг су-
рап угупал!

60. Жайлу.

Көк өзүп, арык көдүрткэ мал жылдан чыгып, жакшы болып кэлгэндэ, алтай албатызы кыштуудан жайлузына көчклэйтэн.

Койлу аргалу улустын айлы кийис, оны жагы жэргэ бэлэн көчүрүп тутклайтан. Кой жок улус айлын тыттын чөбрөзи-лэ жабатан. Жайлуга көчкөн бойынча улус уйды-малды саап, сүдин аркытка урар, чэгэн ачыдып, кайнадар, курсак ондо болор.

Раак-та, жуук-та жаткан карындаш төрөгөни-лэ айлдажып, кой-торбок сойып, кымыс чэгэн ичип, жыргап, ойноп жүрглэйтэн.

Оок балдар айлчаа сойгон малдын, койдын эдин жип, кожо жыргап жүрглэйтэн.

МУНДУС-ЭДОКОВ.

Жайлулу, кыштулу ол кандый улус журтайт билэринг-бэ?
Жэр үстүнүг албатызы көдүрзи ондый түнгэй-бэ?
Алгай ичининг орус, тэлэнгэди база жайлулу-ба?
Аракыны нэдэг азат?
Аракы ичкан кижн суузак-па, оору-ба?
Ичпэс кижн суузак-па?
Олордынг кажызы артык? оны куучындан бэр!

61. Крачы.

Эрэиндү салдам бар,
Эки тэктэй арбам бар:
Эки буурыл эдым бар,
Элдэг алган эжим бар.

Кара жэрди тарткадый,
Кайран адымнынг күчи бар;
Калаш таап жигэдий,
кайран колумнынг күчи бар.

Көк жалаңды гартпаза.
Көк арба кайдан жайканар?
Көлтөкдө уйуктаза,
Көчө кайдан табылар?

Ак жалаңды гартпаза,
Ак-арба кайдан жайканар?
Аракыдан ол жүрзэн,
Ажыг кайдан табылар?

Сулам жакшы чыккажын.
Сунаптап кезип аладым;
Сурап жокту кэлгэжин,
Сумалга урып бэрэдим:

Буудай ажым чыкажын,
Буулап кэзип аладым;
Буудап сурап кэлгэжин,
Буттап урып бэрэдим.

Арыш ажым чыккажын,
Аңкандап кэзип аладым;
Алтын мөнүн бэргэнгэ,
Аа өйлөп бэрэдим.

Тойо кана мэн жииргэ,
Төмонду ажым түгэнбэс;
Кылыгы јакшыны јыргадар
Кылгалу ажым кэнэбэс.

Јаргак тонды чэчэргэ,
Јалырбагар јаантайын;
Јалаң јэргэ иштээргэ,
Јалкуурбагар үүрэлэр.

Күүрэк тонды кийэлэ,
Күйүнбэгэр алтайлар;
Күнниг заин иштээргэ,
Күчинбэгэр нөкөрлөр!

Ч. ЧУНИЖЕКОВ.

Краны нэби-лэ сүрүп јат?
Слэрдин салдагар бар-ба?
Буудайдаң өскө кандый аш бар?
Көдүрэзин тоолоп бэр?
Кра сүргэни јакшы-ба?
Аңдап јүргэни јакшы-ба?

62. Каанның банкаруузы аңтарылганы.

Февральдын революциязы 12-чи марта 1917 јылда).

Февральдагы революция-да Рассей јэринин башкаруузы-ла удаан туружуп оны јэнгэн.

1914 јылда Орус Герман-ла јуулажарда күчи чыгып, јууга көп киж и блгөннэнг башка көп јөбжө үрэлгэн. Бир күн јуулашканыг чыгымы 50 миллион салковойго туратан. Јуу тужунда нэлэ фабриг заводтор јаңыс нэмэлэр эдэтэн, онынг учун албатаа кэрэктү сүрэкэй тутак эдилэгэн. Ийдэ-күчтү улус салдатка барган кэрэгиндэ, мал аш астап, ончо нэмэ тутап, баазы јаандап турар болды.

Ишмэкчи-лэ крестьяндарга сүрэкэй күч болуп, кийиндэ олор јууды јаратпай јүрди 1914-17 јылдарда киж каны суудый төгүлүп турды. Ол јуу тужунда ончозы 10 миллион киж и блгөн, онынг 3¹/₂ миллионы орустан блгөн. Азык јэдишпэй, сүрэкэй баалу болды, азык аларга кэлгэн кижилэр очередь сакып турган јэриндэ јуулала каанның башкаруузын јаратпай, јартын куучындажып јүрди.

Фабрик-та иштэнгэн улус туйука куучындажып-ок јурди. Ишмэкчилэр јуу кэрэк јок „Каан кэрэк јок,“ дэди.

Марттыг 8-чи күнүндэ Питердын фабрик-ла заводтыг ишмэкчилэри ижин таштап, оромго чыгып, мааны тудунуп басгы.

Полиция-ла удурлашты, ишмэкчилэрди мылтык-ла, пулэмэт-ла атклады.

Марттыг 12-чи күнүндэ ишмэкчилэргэ салдаттар кожыла-ла каанныг башкаруун јэнди, оны февральская революция дэп адаган. Башкарууга „временное правительство“, дэп туткандары буржуйдын улустары болды (эс-эр меньшевиктар). Буржуйлар сэгис айдын туркуна дөрт катап жагыртып „временное правительство тутса-да революцияны колдорынан божотпой јурди, јэ ол тужунда ончо орус јэриндэ ишмэкчи-лэ салдаттардын совет тудулуп, кол күчи-лэ јаткан албатыны баштап турды. Коммунист (большевик) партиянын јары кол күчи-лэ јаткандар-ла салдаттарга јарады.

Олор буржуйлардын јөбинэ киргэн башкарууды таштап, коммунистка бирикти. Ноябрь айдын 7 күнүндэ 1917 жылда, временное правительстваны чыгарды. Рассей јэриндэ Совет Республика болды.

Каанды чыгарганаг ала канча јыл эртти?

Алтай улус каан тужында каланды кэмгэ төлөди.

Кааныг бийлэри алтай улусты бийчиккэ үүрэтти бэ?

Алтай тили-лэ бийчикти кэм чыгарды?

Совет башкаруу албатаа јэтиргэн тузазын сурап угуп ал!

63. Күүк айдын баштапкы күннин нениг учун бис байрамдап турганныг учуры.

Јаскыда кар тош кайылып, өлгөнинег тирилгэндий, јэр ойто өнгип јаранат. Јэр—јэгистинг нэмэзи сүүнип, кожондоп, чэчэктэп турат.

Јэ байларга өрө күн көрбөй, кул болуп, иштэнип јүргэн улустар јаскыда ичиндэ сананат: „бистинг јазыбыс качан кэлэр, бисти кулана чылардын жагы кичан бузулар, чачылар, бис өрө күнди качан көрөрис дэп сананат.

Онынг учун јэр үстүндэги ончо ишмэкчилэр күүк айдын баштапкы күннин байрамдап туру. Бистинг Совет Башкаруулу јэрдэ јаткан ишмэкчилэр, кызыл мааны тудунуп оромго чыгат: олор байларга кул болуп јүргэнинен айрылга ына сүүнип байрамдаглайт.

Бу күндэ бастра јэринг ишмэкчилэри ижин чычып, кызыл мааны тудунуп, оромго чыгып, байрамдаглайт. Јэ олор кул болгонынаг айрылбаган, анда ишмэкчилэ крестьянын башкаруузы јок капиталду байлардын кичи кулданар жагын бузуп чачар дэп, олордын байрам эдип турганы мундый учурлу: ишмэкчилэр-лэ кара албатынын јөби, сөзи, санаазы жагыс болор кэрэк, кичи кулданаачылардын бузуп чачарга, олор-ло јуулажарга, күүк айдын баштапкы

күнин байрамдаглайт, бу күн ончо кол күчи-лэ јаткан ишмэкчилэрдиг байрамы. оныг учун ол күнди интернационалдыг күни дэп адалган.

Бай улус-ла јалданып иштэнэр улустыг нэзи башка?

Бай улустыг көдүрэ јөбжөзи бар болзо, јокту кижиниг јагыс иштэнэр колы-ла, күчинэн өскө нэмэ јок-болзо олордыг јадыжы тунгэй болор-бо?

Иштэнэр улус јаскыда биригип оромго чыгып байларга бойло рыныг күчин көргүзип турза, јылдын саин байлар олордонг кору гар ба?

64. Јаскы јыргал.

Јылу күн-инг чэги тийип,
Јажарып өлөнг өзүп кэлди,
Јайканып чэчэк јайылды,
Јараш Алтай өнгжиди.
Јылу эзин салкындап,
Јай тындуга јытанды,
Тынар тынду нэмэлэр
Тынып, өнгжип јаранды.
Курт конгыста нэмэ болуп,
Ойын эдип јыргады.
Күүктинг уни үзүлбэй
Анда мында угулат.
Таг ажыра билинбэй
Тогус үйэлү кожонгын,
Тоорчык дэгэн кучийак
Уйа баскан эжинэ,
— Соот эдип кожондойт.
Кара баарчык баштаган
Орго үндү кучийактар,
Тоорчик кирэзи кожонды
Бис билбэс кайткан дэп,
Бойынынг уйазынынг јанына
Эштэрининг алдына,
Олорго јакшы көрүнэргэ чырмаип,
Тамагынынг тамыры көпкөнчө,
Талбып учар канады талганча
Јарамзып, јаранып кожондойт.
Ўни коомой куштарым
Ўнгүрлэргэ коштонып.
Кунугуп ойын—јыргалдап
Куру артпады көөркийлэр.
Тэн-дай ойноп јурдилэр.
Ўни коомой дэп јэктэтпэй,
Түнгэй эштэрин таап алды.
Туруйна баштаган сас кужы,

Узун бутту нэмэлэр,
Бийэ салып ойноды.
Кызыл көстү кара чай
Мөш агашту жэрдэ—
База бийэлэп турды,
Бийэзи-лэ ээлтип
Эштэринэ жакшы көрүнди.
Ончо тэкши жыргады,
Коот эдип ойноды
Бала—барка көптөди,
Жараш уни угулды.
Бөднөнниг балдары
Бөрүккэ толгыдый болды.
Талтардын балдары
Таарга толо көп болды,
Балдарын азран иштэнип,
Тарт--тарт дэп кыйгыры,
Талтан—тултан жүгүрүп,
Талтар өбөгөн түймэди.
Жэрдэг табары көп болуп,
Жэгдирбэй балдарын чыдатты.
Тырмакту, тугакту андар
Тайка—ташта, агашта,
Чыдабас балдарын азрап,
Жэр—алтайдын койнында,
Сайралду жакшы жүрглэди.
Учар ташту сууга
Бирдэ эбэш буудырбай,
Агын сууды өрөлөп,
Бэл баштаган балыктар,
Уркэнэзин чачарга,
Суу бажына чыктылар.
Кой-эчкини күзэдип,
Кураган уулак башкарып,
Бозу торбок эмиспей,
Ары-бэри жүгүрүп
Оок балдардын кэрэги
Көптөй бэргэн жүрглэди.
Жээ-лэдэги кулундарды
Энчикпэй минэргэ жүрэлэ
Эмдик кулунга таштатты.
Жаш өскүримдэ нэ болзын,
Той ойында жыргады.
Таг ажыра кожондоп,
Кол тудужып ойноды.
Ұрүстэгэн чэгэн нчижил

Обогондөр, өрөкөндөр
Жайлап минэр јобош атту
Јортып јыргап јүрглэйт.

МУНДУС-ЭДОКОВ.

Табышқак № 14 Болчок кара јәткән јәргә, бойум јәртпәдим.

Јаскында солун кандый куш әдип, јат?

Кууқ дәп кушты көрдинг-бе?

Кууқтәгн өскө кандый куш биләрзин?

Јаскыда солун нә болот?

Албаты нәни иштәнәт?

Көдүрәзин сананып көр!

(Төртүнчи бөлүк)

65. Ј а й.

Жай кэлди. изү күндэр болды. Агаш бурлэнди. Нэлэ језүн куштар балдарын чыдадып учурглап јурди. Јэлэгэ кулундар тудуп, мал саар тужунда, мэн кулундар-ла ойноп јурдим. Агаш ортозында өлөн јаан өсти, нэлэ јүзүн јийлэкти мэн барып тэрип, айлга акэлип турдым. Аразында балыктап изү күндэ сууга эжинип ойноп, јыргап јурдим. Өлөн чабы кэлэрдэ аајам чалгыларын јазады, мээ өйлөп чалгы јазап бэрди: өлөн чаап, оны жууп бугулдап. обого салып иштэндибис.

Жайгыда сэнин адаг нэни эдэт?
Сэнин билэгнниг иштэгэнин кодүрезин куучындап бэр. Өлөндү нэнин кэрэгиндэ албаты тургузат?
Слэрдин јэрдэ јийлэк өзөтпэ?
Сэн јийлэктэп јурдинг-бэ?
Жайгыда нэ, көргөнинг, не уканыг, нэни иштэгэнинг кодүрезин куучындап бэр.

66. Жайгы иһир.

Агаштын көлөткөзи узап, күнгэ күйгэн өлөндү бүркөп ийди. Кабы төмөн араай сэрүүн түжүп, изигэн эзиннэн орын блаашты. Тайгаа отуруп јаткан күнниг чогы өскө тайгаларды баштарын кызарта күйдүрүп турды. Күнниг чогына кожондоп турган апсачдардын-да үнү угулбай туру; ары-бэри учуп турган чымыл-көбөлөк база көрүнбэй, јажынып ийди; байагы тоозы јок кожончы куштардын үни анда-мында угулат.

Иһир. Изү түшкө чылаган нэлэ нэмэ амырап, токнай бэрди. Айландыра табыш јок болып, ыгыл-шыгыл боло бэрди. Јагыс-ла Кадын амырабайт, толкуузы таштарына согулып, көбүктэнип, кайда-кайда барарга мэнгдэп турган нэмэ чилэп агып јадат. Јарына туруп тындагамда: Кадыннын толкуу көбүк јалду аттар ошкош, бирүүзи бирүүзинэн алдына кирэргэ блаажып турган нэмэдий.

Бир уксам аттын тибиртиндий, база уксам көп улустыг куучынындый, аайына чыгып болбос, тили билдирбэс болды. Эртэги јүрүмди айткандый, эмдигизин куучындап јаткандый билдирэт.

Анда тура кирагуй кирди, албаты-јон уйуктай бэрди. Анда-мында каруулчы ийттинг үргэни угулат. Көк тэһэри карарып, кара көлөтки јэрди бүркөп, караңгы тун кирди.

Г. ТОКМАШЕВ.

Жайгыда иһирдэ үзү болор-бо, эмээ сэрүүн болор-бо?
Уй улус уй малды качан саап јат?
Кой, экчи јалаңнаг качан јанып јат?
Өлөн иштэп турган улус одууна качан барып ампрап јат,

67. Чалгычы.

Арчы-курут азыкту,
Алгый-чөйгөн јөбжөлү,

Алкы-гөжи јәпсәлдү,
Ак-боро ат нөкөрлү,
Јалан јәрдә эрикпәй,
Јайканып чабар чалгылу;
Јааш-јағмырда јадатан,
Јалык өлөң одуулу,
Ачу-тәрди кысканбай,
Амырды таштап иштәйтән;
Алтайдын өлөңин кәзәтән,
Ак малдын азыгын әдәтән.
Јайгы күннүн изүүнә,
Јай бәрбәйтән уул эмәй;
Јараш-өлөңнин чәчәгин,
Јайа кәзәр әр эмәй.
Алмас-болот чалгынды,
Алмас-болот чалгынды,
Айлап јакшы таптап ал:
Айры колго тудунуп,
Арга ижигди иштәлә.

МУНДУС-ЭДОКОВ.

Өлөңди чалгы-ла чапса кашыгай-ба, эмәзә.
Машина-ла чапса капшыгай болор-бо?
Сән машина көрдин-бә. Өлөң чабар машинадан өскө кан-
дый машиналар бар?
Машиналар нәнин күчилә иштәп јат?
Оны үүрәдүчидән сурап угуп ал.

68. Эр.

Изү јайгы күндә, өзөк өрө
Ийтән әлчидәп түргән:

Идэвин аттыг көрөр дэл,
Сыр-маг-ла жүрүп отурзам,—
Jээрэн атты мөкүткэн,
Jэти jашту уулчак
Удра мээ туштады,
Jакшылажып эрмэктэши.
Jаткан jэримди, ады jолымды,
Jаспай тэкши шылап турды;
Jаткан jэрин, адазыла бойының
Ады—jолын айдып бэрэлэ айтты:
„Ак-малыма жүрүп отурум,
Айлчылардыг күндүзинэ.
Алмакту ирик сойор дэшкэн,
Аjамның айылына, барып,
Анда слэр отурза кайдар? дэди.
Көрөдг, эрдиг күликтиг идэвин, дэл,
Кокырлап-ойном мэн айттым.
—„Эр учун жүрбэй“, дийлэ,
Камчызын адына jагып,
Казаладып жүрэ бэрди.

МУНДУС—ЭДОКОВ.

Ирик дэл кандый малды айдар?
Ол эр уулчак ошкош сэн атка мўнип мал кабырып
jүрдин-бэ?
Алтай балдар jайгыда мал кабырар болзо, чөлдө jаткан
улустыг балдары нэни иштээр?
Аш салып турган jердинг сологын кэм тырмаар?

69. Балык.

Бистиг бөзөктиг суу балыкту; суу jайгыда жарык, балыгы ки-
жини көрзө сурт эдип барала jажына бэрэтэн.

Онойдордо бис сўмэлэнип, сууды буруксудып ийэлэ, сууга
сускушты тургузуп, мэн тозып тудуп туратам; аajам үстү—jанынан
сууды шалырадып агаш-ла сайглап, балыкты үркүдэтэн. Сускушты
көдүрүп ийэримдэ чарагандар көрүнди, jүк арай дэл сускушты сўү-
рэтэл чыгарып балыкты алып жүрдим. Аразында жылмай, туулы ту-
дуп жүрдибис, jэ көбизи чараган балык болотон.

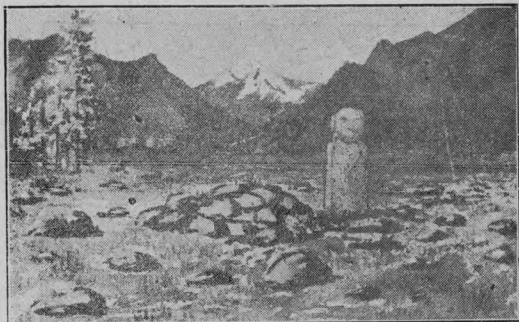
МУНДУС—ЭДОКОВ.

Балык андаар кандый jэпсэл билэрин?
Сөзүрмэ, уу, кармак көрдин-бэ?

70. Мэжэлик.

Кускун учпас куба—чөлдө
Сагыскан учпас сары чөлдин ортозында
Бош мэжэлик көрүңүп туру.

Ол мѣжѣлик тѣзиндѣ,
Жѣн жастанып атту—чуулу, ат мѣрѣйлѣ
Баатырдын сѣбги жадат.
Алтын чѣмдѣ алыптар,
Тѣмир чѣмдѣ боколор,
Кѣрѣэзинѣ жуулуп, ойын эдип жыргады.
Талайдый кымыс чѣгѣн жууп,
Тайкайдый эт—жилек тѣлди.
Кѣндѣ жѣрдѣ койлыгазын:
Эржинѣ адын, алган уйлѣрин
Олтѣрип сѣбгин кожо жууды.

Кайчылар топпуурлу кайлап,
Олгон баатырды мактады.
Канча чак ѳткѳн кийиндѣ,
Мал турган жѣринѣ
Барга ѳлѳн ѳзѣп калды;
Жон турган жѣринѣ
Жондолой ѳлѳг ѳзѣп калды,
Жѣрдин ѳстѣ ѳскѳлѳнди,
Жон ордына жон журтады,
Жакшы эрдин сѣбги
Эмдигѣ жѣтрѣ таныылу;
Ургѣлдиниг уч уйѣгѣ
Мѣжѣлик жѣрлѣ тѣгдѣлбѣди.

Мэжэлик тайка көрдүн-бэ?
Мэжэлик тайка дэп кандый тайкады айдар?
Кайчыл кижинин кайлаганын угуп жүргэн бэдэн?
Кайчылдын топшуурын билэрин-бэ?

71. Алтайдын јоны-ла јэри.

Алтай Ойроттын областа

Јаткан јоннын элбэги алтай улус, оног өскө орус, тэлэгит, ыкргыз, туба, куманды, ја кандыйда кижн болзо ончозы түгэй, бир ңаа Ойроттын јоны болуп туру.

Алтайдын јериндэ чөл јэр ас, көбизи јаан туулар-ла тайкалар; тайкалардын бажында кар качанда кайлбай јат. Кэзик туулар ту-душ кара—јышту; ол јыштарда жүзүн јүүр аң бар.

Алтайдын јэри сүрэкэй байда јараш-та. Тайказы—јыжы јулаун јүүр аңду, агашту, суулары балыкту. Јериндэ алтын, мөңүн, таш—көмүр, баалу таштар, кайаларында јэс, тэмнр бар; оморды эм тур-гуза иштэг; алар чыдал јок болуп туру, өйн јэтсэ кижн оны казып иштээр.

С. КУМАНДИН.

Ойроттог башка област уктын-ба?

Хакас, шор дэп аймак уктын-ба?

Алтын казып турар приска дэн јэр уктын-ба?

Тэмнр иштээр фабрик көрдинг-бэ?

72. Алтайдын ангы—кужы, балагы.

Аытайдын андары: Айу, бөөрү, жээкэн ирбис, шүлүзин, мааны түлкү, борсук, жомойын, сарас, агас, жыду сарас, тийинг, өркө, көрүк, тарбаган, эрлэн, койон, киш, суузар, камду, сыгын, булан,, кочкор, элик, жээрэн, тооргы, сыгырган, бабырган, токтонок.

Нэлэ жүзүн учар куштары: Кангэрэдэ, кулады, сары—үкү, тэлээн, нэлэ жүзүн карчаалар кускун, карга, таан, сангыскан, томыртка, жаман куш, чай, күртүк, сымда, ағыр, таркат, туруйна, кас, куу, бөднө, талтар, карлагаш, баарчык, тоорчык, куук, јэлэчи, караа—чилэн, мүркүт, тас, шонгор, олондонг-да өскө оок кучайактар бар.

Сууларынын балыгы: бэл, туулы, чортон, чараан, чарпак, ийт-балык, ак-балык, сөлөм, одор, бака-баш асман.

Алтай улустын андап, кузуктап турган тайказы, жыжы. Сэби бажы, Бэш-бажы, Чарас бажы, Сумулты, Чамал-бажы, Уймэн, Бьжэ, Бэбэлбүк, Кара-көкши, Сары-көкши, Чолушпа, Башкөс, Кайрүкүн, Көк-суу, Урсул Аркыт, Чуй, Кураганду, Кадрин, Јайлагуш.

Ононда өскө жүзүн атту жыштар, тайкалар бар.

С. КУМАНДИН.

Табышкак: Сүт көл, сүмэр уулан, удра көрөр, учар куш.

Бу бичиктэ айдылбаган сенинг билэр анг бар эмэшпэ?

Билэр болзон ол бийчиктэ јок анг, куштынг, балыктынг тайканынг адын чазынга бичип ал. Оны областка ийэ бэр.

73. Алтайдын агаштары.

Алтайдын јариндэ өзип турган агаштары бу: мөш, чиби, јөйгөн, тыт, кайыг, аспак, карагай, тэрэк, тал.

Мөш агаштан кижн кузук алып јат. Онон өскө јиләктү-дә агаштар бар: јодра, бәлә, бадан, толоно. Јиләктү јыраалар бар: кызылган, тожда, уйгөс (агаш јиләк), борогот, кызылгат. Өлөнгөн чыгып турган јиләктәри: қой јилек, бөлјиргән (јиләк) тиинг-кат, кайын-кат (кайагат), јүзүн јуур өлөнг-чәчәк өзөт.

Кәзик өлөнгөн эм јазап јат. Кижн јийтән өлөнг бар, ол өлөнг-дөр бу: калба, согоно, маңыр, көжнә, суу балтырган, балтырган; јийтән тазылы: кандык, саргай, кадышкын чийне.

С. КУМАНДИН.

Сән кандый јийләк биләрин?
Бойын јийләктәп јурддинг-бә?
Тәэрип алган јийләгинг бойын јийзинг-бә?
Эмәзә айлдагы отурган улусты азрадын-ба?
База эмәзә базарга апарып саттын-ба?

Алтай улұзынын кжи. 74.

Бистинг алтай јәриндә јаткан улус көбизи мал азрап јат.

Малы бу: јылкы, уй, кой, әчки.

Чуй бажынын улұзы онон өскө сарлык, төө азрайт. Кәзәк јәрдә кра салып јат, салган ажы: арба буудай, сула, арыш, тараан, картошко, онондө өскө маалынын ажын салып јат.

Кадын-ла Чолышла ичиндә кра сугакту. Ондый јәрләрде ашты сугарбаза аш чыкпас. Улұстын кәзәги кузуктап, андап, бойынын нә кәрәк аргазын таап алат. Кәзик улус јаңыс ару тудуп, курсагын азранып туру.

Ару алтай јәринә јарап, мөтти көп алат. Јә бистинг Ойрот-алтай јәрибис байда болзо, алтай кижн бирдә нәмә билбәс, тундий карагыый. Јук-лә курсагын азранып јүрәтән. Бу нәниг учун мундый дәзә, бистинг бичик билбәзибистән, нәмәзә кичәзбәстән; бичик-билик биләр кижн бичик кычырып, билгир сагышту болуп, бичиктән көрүп, јәр үстүндә нәлә албаты канайда јатканын, кижн канайда јатса аргазын табарын көрүп отурат.

С. КУМАНДИН.

Алтай албатынын курсагын азранар кандый аайлу кәрәкти бу бичиккә салылбаган әмтир. Оны шүүп сананзаң.

Кооперативтын кожын тартып азранар кәрәк бу бичикте бар-ба?

Агаш тура јазап, оны чөлго садып азранар кәрәк бар-ба?

Онон өскө ончо кәрәктәрди шүүп санан!

75. Алтай ичининг јолдоры.

Алтай јуртында бистинг улус, байагы-ла бичик билбәзининг кәрәгиндә, ары-бәри раада јүрбәс сок јаңыс ат әэртәп алып, айл ортозына, ол эмәзә малын көрөр дәп, јоргып турар.

Онын учун өзөк ичтәри, ажу јәрләри чичкәчәк, малдын јаңыстаң барган, јолду болор.

Алтон-јетон жылдан бэри јаан бэктөр ичинэ орус улус көчип кэлэрдэ, ол бэктөр ичинэ абра-чанактын јолдоры көрүнди.

Озо көрүнбэйтэн абра, эмди кажы бир алтай-да кижиде бар болды.

Озо абра жүргэжин-дэ јолы ташту' балкашту болгон, јэ, эмди агаш-тажы арчылып, тазылдары казылып, ойдук-чүнкүк јэрлэри көмүлүп, кэмээри абра жүрэр јолдор болды.

Оскө каандардын јурттарында јэр үсти-лэ жүрэр тэмир абра (тэмир јол), суу-ла жүрэр параходтор, суудын-ичилэ жүрэр кэмэлэр, тэнгэренин алды-ла учар аэропландар жүрэр.

Оног өскө бистиг јердин јолындый дэгин јолдоры, таш-кумак колып, калын эдип төгүлө, онын ончозын јазап таптай-ла, ат-эш јок, бензин дэп үстин-буула жүрэр автомобиль дэгеп нэмэлэр бар.

Јэ, өскө табыш јок болзо, бистиг албатыга болушту, Совет Башкаруу токуналу тургажын, бис Ойроттор, бичик-биликкэ үүрэн-зэбис, јажаган бистэр көрбөгөй, бистиг калдыгыбыс андый нэмэниг ончозын көрөрдөг болгой, оны эдилэнип, кулданар.

П. ТЫДЫКОВ.

Алтай јериндэ автомобиль жүргэдий јол бар-ба?

Эропланды сэн көрдинг-бэ?

Ол канайда жүрүп јат?

76. Эрјинэ.

(Алтай чөрчөк).

Јоктуу, эмэгэн-өбөгөн јуртап јаткан: јарым јаппаш айлду, јэр төжөктү, јэнгэс јастыкту болды. Јагыс уулчакту болгон; ол уулчагына кичү јашту тужунда киж и алып бэргэн. Ол уулчагынын адын өркө дэп адалган. Өркө алган үй кижизин энэ дэп айдатан болгон. Энэ адазы өлө бэрэрдэ, эли јон—јуулып экилэзин сөөгин аппарып бэктэп койдылар. Өркө эмэгэни-лэ экү јуртап јатты. Бир катап, эмэгэни өбөгөнүнэ бир элгэк арба уруп бэрди: „Барып Каралдай байдан эт садын экэл“ дэди. Өркө элгэк арбазын јүктэнип алып барып јатса, јолдо Каралдайдын балдары бир чычканды тудып алган, сыктадын турдылар. Өркө оны угала, ачынын айтты: „Ол чычканды мәниг учун божодоор“, дэди. Олор айтты: „Бис божодып ийзэбис элгэктэги арбагды бэрэригбэ?“, дэшти: „Бэрэрин“, дэйлэ арбазын уруп бэрди, олор чычканды божодып ийди. Јанып кэлэрдэ

эмэгэни сурады: „Садып алган эдин кайда“, дэди. Оркө айтты: „Мунаг ары барып жатсам, Каралдайдын балдары бир чычканды калактадып турган, оны угала, ачынала, оны толуп алдым“, дэди. Уй кижизи көзүүшти алала, көзи бажын жара сокты: „Мэн сәни эт садып ал дэбэй, чычкан садып ал дэдим бэ? дэйлэ: база бир элгэк арба уруп бэрэлэ, айтты: „Эмдилэ эт садып экэл“, дэди. Оркө эт садып аларга барып жатса, Каралдайдын балдары карчаганы тудып алган калактадып турдылар: „Оркө оны угала ачынып сурады: „Оны мәнинг учын божодоор.“ дэди. Олор „Элгэктәги арбаг бэрэринбэ?“ дэшти: Бэрэрим“ дэйлэ арбазын уруп бәрди; олор карчаганы божодып ийди.

Жанып кэлэрдэ уй кижизи сурады: „Арбала салып алган эдин кайда?“, дэди. „Мунаг ары барып жатсам, јолдо Каралдайдын балдары бир карчага тудып алган, өлтүрэгэ турган, оны толуп алдым“, дэди. Эмэгэни булгуушты алала, будына сокты, көзүүшти алала көзинэ сокты; „Мэн эт садып ал дэбэй, карчага ал дэдим-бэ?“ дэди.

Эртэниндэ база бир элгэк арба уруп бэрэлэ айтты: „Бу калганчы арба болды, муны-ла эт садып экэлбээң, боо јанбай тәнип бар“, дэди. Оркө ол барып жатса, Каралдай байдын бир кара айгыры өлүп калыптыр, оны сојорго кулдары кәлиптир.

Малды агдандыра тартып аларда, бир јылан алтынан чыкты, кулдар оны өлтүрэгэ агаш-ла јапшыра базып алдылар, ол тушта оркө оны көрүп ачынып айтты: „Ол јыланды божодоор“ дәп сурады. Элгэктәги арбаңды бэрэрин-бэ? „дэшти“. Бэрэрим дэйлэ арбазын уруп бәрди; олор јыланды божодып ийди.

Жанып кладала, сананды: „Эм мән јанып барзам, эмэгэним мәни база соготон туру; тәнип бар дәп айткан эди тәнигэмилэ“, тәнип алып сала бәрди.

Бийик тайка ажып тэрәң талај кәчип барып јадала, чагы чыгала јадып амырап жатса, бир јылан кәлди. Оноң качарга јәскингән бойынча јүгүрди; јүгүрәр болзо, јылан бажын тозып турар болды, аргазын таппай турды. Јылан ичкәри јылып, кайа көрүп шырлап турды өркө сананды: „Мәни эәчий бар дәп айдып туру-ба?“ дәп сананала, эәчий базып барды, јылан јол баштады. Ол барган, барган, бир кобы ташка кәлгләди, ондо јыландар дәп нәмә јүзин јүүр болды. Оркө сананды: „Эмди сөбгүмди јыландар јийтән туру дәп. Ол баштап барган јылан, јыландарга шырлап турарда, алар эки башка јарылып јол ачып бәрди. Оркө бир-лэ болгон бойым эмэй дәп сананып базып ийди. Оноң ары барза, ташта ичәэн болды, јылан оо кирди, өркө эәчий кирди. Ондо кирәр болзо: бир алтын канатту, бирүүзи мөңүн канатту, эки јыландар јадыры. Байагы баштап барган јылан, өркөни оозын ач дәп имдәди: оозын ачып ийәрдэ бир аппаш нәмәни оозына таштай бәрди, онызы тамагынаң ажа бәрди. Оның кийиндэ јыландла тәл билижәчик болды. Байагы баштап барган јылан ада энәзинэ куучындады: „Алтын канаттузы адазы болып-

тыр, мөңгүн канаттузы энэзи болуптыр, ол баштап барган жылан уулы эмтир. Ада-энэзинэ уулыныг куучыны мундый болды:

„Мэн јорук јүрэлэ, күнүг изүүнэ чыдабай, өлгөн малдыг алдына сэрүндэнип отурзам, ол малды сойорго улустар кэлгэн. Олор мэни көрөлө өлтүрэргэ санаган. Ол тушта бу кижиге, бир элгэк калганчы арбазын бэрип мэни толуп алды. Эмди оо сыйлаар кэрэк, оныг бу эткэн јакшызы учын“, дэди.

Бойлоры јөптөжөлө, өркөө, эрјэнэ јымыртка бэрип айтты: „Бу јымыртканы оозыга салып алып, нэлэ дэп кайлазан, ол нэмэн ончозы бүдэр, эмди јан“, дэди. Өркө чыгып јанып ийди.

Јанып кэлзэ үй кижизи чыгала јудын болчоктоп алган отуры. Өркө јэр төжөгинэ, јенгес јастыгына јадып, эрјэнэ јымыртказын оозына салып алып кайлады: „Мал јоктон мал болзын, јурт јоктон јурт болзын, каранадый малду болойын, кажат болгон јөбжөлү болойын“, дэп кайлап турды. Эртэндэ уйкудан туруп кэлзэ, көрзө: айлы јурты көндөлдөн бүдүптир; ак-малы јайымдап бзүптир, аш курсак бойы бүдүптир. Эки кат туралу болды, эрјэнэлү бай болды; бай сыгыруун сыгырып јурди, баатыр кыйгызын кыйгырып јурди, јазап јуртап көрөр дэди, јайачызын алкап јурди. Сооп калбас туралу, суранып јүрбөс бай болды.

Өркө блө чоокур атту болды; андап куштап јурди, аннын сэмизин өлтүрүп, кицтинг каразын адып экэлип јурди. Бир катап кара талайды јакапал јортып отурза; бир эмэгэн тос кэмээ отурып алган балык шүүп јурди. Өркө јортып кэлэлэ. „Слэр кэмниг эмэгэни?“ дэп эрмэк сурады. Эмэгэн айтты: „Мэн озогы тушта Бојоты өббөгөнниг эмэгэни болгом, өббөгөним эзэн тушта бай-ок болгонобыс. Эмди дээз ичэргэ аш-та јок, ийнимдэ тон-дө јок болды, үч уулым бар, олор мэни азардан болгой, мэн одорды күнүн заип балык шүүп мэн азырап јадым“, дэди. Өркө айтты: „Мунайып шырап јүргэнчэ, бистиң айлга барыгар аш-курсак бэлэн“, дэди. Эмэгэн уканча болбоды тос-кэмэзин тонторып салала јүрө бэрди.

Өркөниң айлы-јурттына кэлэр болзо, байы байлардан артык, јуртты јурттан артык болуптыр. Эмэгэн кайкап турды: „Бу озогы тушта база түрэнги болгон эди, канайып кэнэтэ байыган болотон,“ дэп сананды. Оо курсагын азранып јурди, кийимниг эскизин алып, база ичкэн јигэннин артканын алып апчарып, үч уулын азырап јурди.

Бир катап эмэгэн, өркөниң эмэгэнинэң сурады: „Бу слэр канайып кэнэтэин байыдыгар?“ дэди. Өркөниң эмэгэни айтты: „Мундый јыланыг эрјэнэзин талканыбыс“ дэди. Эмэгэн айтты: „Ондый эрјэнэни чыкту нэмээ көргүспөс дэжэтэн; оны јакшы кургактап салдыгарба?“ дэди. Онызы айтты: „Јок, мунчаа јартап көрбөдим, кайырчакка салбаганда ол кайда салды? Байла бойында болор“, дэди. Эмэгэн айтты: „Ол үйгэ токтобос кижиге, оны түжүрүп салар туру; сэн оны алада, кайырчакка салыпкой, ол кайырчакта нэмэ кайда барар?“ дэди. эри андап барып јанып кэлэрдэ, эмэгэни сурады:

„Сэн ол эрјэнэни бэр, мэн кайырчакка салып койорым; сэн андап јүрэлэ тўжирип салар турун“ дэди. Эри јымыртканы алып бэрди; эмэгэни алала кайырчакка сугуп салды. Онын кийниндэ, օркօ ба-за андап барды. Бојотынын эмэгэни кэлэлэ сурады: „Эрјэнэни бэрдибэ?“ дэди. „Бэргэн кайырчакка салып койдым“ дэди, Эмэгэн угыпалды. Бир катап экү аракылады, айл ээзи օткрэ ичэлэ уйук-тап каларда, эмэгэн тўлкүрди алала кайырчакты ачып, јымыртканы уурдап алып барды.

Ол андап барган эри, бир нэмэ таппай тўшти. Јанып кэлэр болзо: озогы јэр јапажы, јээзэ тѳжօги, օтпօк јусту катты, бу оту-ру. Эрјэнэни эмэгэн уурдай бэргэнин օркօ билди, он качарын ойо тартынды, сол качарын сойо тартынды, кайдарда арга јок болды. օлօ—чоокур адынын куйругун торсугына тэздэп кээип койды, кэ-јэгэзин курлагазына тэгдэй кэсти. Адына минип алала, мылтыгын салынып каптыргазын курчанып алала, тэнип јүрэ бэрди.

Ол барып јадарда: бир карчага օркօнинг бажына конып, адынын бажына конып турды. օркօ оны адарга сананды, карчага айтты: „Сэн озогы најынды таныбай турунба?“ дэди. „Кандый најы?“ дэди. Карчага айтты: „Озогы тушта Каралдайдын балдары мэни օлтүрэг-гэ санаарда, бир элгэк арбала сэн толуп алган эдинг“, дэди. Онон ары барып јатса, ат јигэдий օлօн јадат, аш азып ичкэдий арыжан кутук карасуу јадат. Оо тўжүп адынын ээрин алып, օтқорып кой-ды. Токумын тѳжօнип јадып јатса, бир чычкан кэлип օркօнинг бу-дын кэмрди; օркօ оны օлтүрэггэ сананарда, чычкан айтты: „На-јынды билбэй турунба?“ дэди. Кандый најын?“ дэп сураарда. Чыч-кан айтты: „Каралдайдын балдары мэни օлтүрэггэ сананарда арба бэрип сэн толуп алган јогынба“, дэди.

Онын кийиндэ, օркօ улу тынды, айдарда, чычкан сурады: „Сэн нэ мундчй сагышка тўшкэн?“ дэди. օркօ куучындады: „Мэндэ эр јэнэ јымыртка бар болгон, ол јымыртканы Бојоты օбօгօннинг эмэ-гэни уурдай бэргэн, оо ачынып јүрүм“ дэди. Чычкан айтты: „Мэн оны уурдап алып ийэрим, јэ јангыс-ла бу кара талайды кэчип бол-бой јүрим“, дэди. Карчага айтты: „Мэн караталайды күндэ он катап кэчэрим, јангыс-ла уурдап билбэзим“, дэди.— „Најыбыска болужыбыс јэтсин; мэн сээ минип алайын, сэн кара талайды кэчирип тур“, дэ-ди. Карчага јօптօнди. Чычкан үстүнэ отуруп алды, карчага кара талайды кэчирэ уча бэрди. Бојоты օбօгօннинг јуртына барар болзо, эки уулы байып калыптыр, үчүнчизи байыгалак болыптыр. Кичү уулы јаман јаппаш айлына барала, эрјэнэ јымыртканы оозына сала-ла кайлап турды. Чычкан оны көрөлө, улааны օткүрэ ичээн јаза-ды; онын кийниндэ куйругун сүткэ булгайла, кайлап турган уул уйуктай бэрэрдэ чыккан куйругун тумчугына сугуп ийди. Ол уул јэскингэн бойынча турарда, јымыртка оозынаг тоолонып јэргэ тўш-ти, онон ары чычкан јымыртканы кучактанган бойынча ичээнилэ чыгала „Чийк-чийк-чийк“, дэп унчукты, оны угала, карчага учуп кэлди, чычкан јымыртканы кучактанып алала үстинэ отуруп алды.

Карчага учуп Өркөө жедэлэ жымыртканы бәрди. Өркө сүүнбэгән бойы сүүнүп, айлы журтына ойто јанып кэлэлэ, ойто байды.

Онын кийиндэ Өркө өчтү эмэгәнгэ туштарга Кара-талайды јакалай јортып отурза: эмэгән түрәп калган, озогы тос кәмэзинэ отуруп алган, балык шүүп јурди. Өркө сурады: „Јакшы јадырын-ба?“, дэди. Эмэгән айтты: „Тынду-канду јатпай база“, дэди. Өркө айтты: „Мунайып шыралап јүргәнчэ бистинг айлга барыгар, аш курсак бәлән“, дэди. Эмэгән уканчада болбоды, алкыш сээ јәтсин балам“ дэйлэ, тос кәмэзии (тониторып) көнкөрип салала јүрә бәрди. Өркө јанып кэлэлэ, үй кижизинэ айтты: „Арыштын кулурынаг калаш јаза өзөгин чий эдип тыштына сарју сүртүп јаза, уурчы эмэгән кәлип јат оны азырар кәрәктү“, дэди. Эмэгән јәдип кәлди. Алтын остол түбинэ отургусты, арыштын чий калажын салды, эмэгәнди азырап турды. Эмэгән чий калаштын тыштын калайлап јип, өзөгин јип болбой, токтойло: „Јидим“ дэди. Өркө айтты: „Јигәндә болзон ји-лэ“, дэди. „Тойдым“ дэди. Өркө айтты: „Тойгон-до болзон тойла“ дэди. Эмэгән чий калашты јий-лэ ичи көбө бәрди. Ажанып божогондо, Өркө сурады: „Эрјәнә уурлайтан кижи сән бәдин?“ дэди. Эмэгән бирдә кару айтпады.

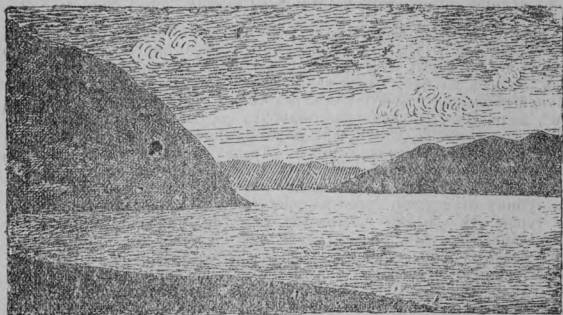
Ч. ЧУНИЖЕКОВ.

Чөрчөктө айткан сөсти чын дәп түрүн-ба?
Билбәс болзон үүрәдүчидән сурап угуп ал.

77. А л т а й.

Јараш бүткән Алтаим!
Јараш төрөл јерим!
Бүткән јерим сән болгон,
Бүдүжи јараш јәр болгон!
      скө јәрдә јүргәмдә
      Өлкө-јүрәгим ол ачыйт;
      Кандыйда јәрдә јүргәмдә
      Качанда сагыжымнаг ол чыкпайт.

Энэ төрөл кайран јерим,
Энчигип канаип јүрэин?
Ада төрөл кайран јерим,
Айдынбай канаип јүрэин?

Јаш агаш бажы кугарып,
Јаш бойым карый-да бэрзэм,
Јараш бүткэн төрөл јерим,
Јаантаин сагыжымнаг чыкпайт.

Јакшыда болуп јүргэмдэ,
Јаман јери ол артык.
Кандыйда болуп јүргэмдэ
Кайран јерим ол сүрлү.

Суунуп-тэ јүргэмдэ,
Сүрлү јерим-ол артык,
Ачыныпта јүргэмдэ
Ада төрөдим ол артык.

Баладан тургуза өскөн јеримэ
Баш болзын Алтаима!
Аржан-тынду суун ичиргэн
Агын сууларына баш болзын.

А. ТОН-ЖАН.

дин-бэ?
Сэн Бойынын өскөн, чыкан јуртаг башка өскө јэргэ јүр-

Оскө јэрдэ јүргэндэ эриктин-бэ?
Кижн эриктэндэ сагыжы амыр болот-по?

78. Яаш пионерлэр.

Бискэ городто журтаган пионерлэргэ, экскурсия эдий деревнэ жэргэ барарыгар дэл, башчыбыс жарлаарда бис сүрэкэй сүүндибис; сүүнэрибис жолду Нэнинг учун дэээ, городтыг пионерлэри ончозы“ кол күчилэ јаткан ишмэкчилэрдинг балдары, јаан туралар-ла фабриктын ортозына өзүп јэр-јэнгисти јакшы шинжилэп көрбөгөнибис.

Эртэн тура бистинг отряд тэхси жуула, мааныбысты тудунуп, тунур айлу барабан дэл нэмэни согуп, тэмир јолдын станциязына јэтрэ, јойу экидэнг-экидэнг ээчий-айлу башту бардыбыс. Онон ары тэмир јолго отуруп, удабайла дэрэмнээ јэдэ бэрдибис.

Агаштын ортозына одуланып. от одурып, јырган, ойноп јурдибис. Одубыстаг јаан раак эмэс агын суу бар болды: ол сууга эжинип, балыктап, нэлэ јүзүн өлөн-чэчэк жууп јурдибис.

Башчыбыс айтты: „Боо конып алала, эртэн деремнээ барып ондогы пионерлер-лэ најылажып смычка эдэрибис“, дэди.

Игирдэ оттын јанына отуруп нэлэ јүзүн революциянынг кожогын кожондоштыбыс: оны угала бистинг одууга деревнэдэнг улус кэлди.

Улус көптөй бэрэрдэ башчыбыс ологро мындый учурлу куучын айтты:

„Бу отурган пионерлэр ишмэкчилэрдинг балдары, дэрэмнэдэги кол күчи-лэ јаткан мал-аш азрагандардын балдары-ла биригип најылажып смычка эдэргэ кэлди, дэди.

Эртэнгизиндэ дэрэмнээ барзабыс, деревнэнинг пионерлэри, бисти уткуп, кызыл маанызын тудунганча удра кэлди.

Олордын Башчызы-ла бистинг башчыбыс кол тудужуп јакшылажып бойы-бойына, бискэ деремнэнинг пионерлэринэ, јакшылу куучын айтты:

Оныг кийиндэ бис деревнэнинг пионерлэринэ газет, журнал, нэлэ јүзүн бичиктэр сыйлап бэрдибис.

— Деревнэнинг балдары городтынг заводынынг балдары-ла биригип смычка эдэргэ бэлэттэнигэр, дэл айдарда дэрэмнэнинг балдары ончозы јагыс үн-лэ айтты: Бис качанда бөлөн дэл.

Оныг кийиндэ балдар ончозы биригип ойнодыбыс, нэлэ јүзүн ойынды ойноп, каткырыжып, јырган јурдибис.

Игирдэ спектакль дэл ойын эдэрибистэ улус сүрэкэй көп кэлип көрүп угуп турды.

Јанарыбыста тэмир јолго јэтрэ бисти үдэжип кожондожып, деревнэнинг балдары кожо кэлглэди. Эзэндэжип, јакшылажып јандыбыс.

М. ЭДОКОВ.

Сэн пионер болдын-ба?

Пионер эмэс болзон, пионер болорго бийчит!

Пионер болзон өскүс-јабыс, јокту-јойуга болужачы болуп өзөрзинг.

Пионергэ киргэн бала мактулу!

М. ЭДОКОВ.

79. Яш пионер.

Кылгазы јакшыдаг аш бүдэр.
Қылыгы јакшыдаг эр бүдэр;
Өзөр аш кылгада билдирэр,
Өзөр јашту бала кылыгынаг таныдар.

Кол күчи-лэ јатканныг балазы,
Коммунист болорго пионер болор;
Колының күчин јидиртпэс,
Којойым—котонды көкүтпэс.

Јаан байдын айлына,
Јарамзып тудуш јүрбэс;
Јажына јалчы болып,
Јалынып малын кабырбас.

Јаман јуртын өгжидэргэ,
Јаантайын кичээнэр;
Јарлыкчыга мэкэлэтпэй
Јараш јангы јуртын бойы эдэр.

Айак—казанын ару тудар,
Аайлап кирип јунуп јүрэр;
Алтай кижии кийим јунбай,
Алаңзып јүргэнин үүрэдэр,

Үүрэ јэлэ уулдар,
Үрэлбэй ару јүригэр;
Үргүлјигэ кир јунбай,
Урус—аласка ижэнбэгэр дээр.

Јакшыны бэдрэп јүргэн бойы,
Јаманнаг јэскинип јүрэр;
Јарыкты тапкан уулдар,
Јаратпай каранғыйды өчтөөр.

Бичик биликти кичээнип үүрэнэр,
Билгэнин билбэскэ айдып бэрэр;
Бириктирип үүрэ-јэлэ уулдарды,
Билэзи јангыс карындашитый эдэр.

Албаты јонның кэрэги учун,
Ака Ленинның јакылтазын бүдүрэргэ.
Албанду буржуйлар-ла туружарга,
Алтай уулдары бис качанда бэлэн!

М. ЭДОКОВ.

Пионер јаан кижиге кичнэк балала, оны билэринге-бэ?
Пионер болоры жагыс эр балдарга эмээ кысга балдар
тунэй болорбо?

Пионер болуп балдар канча жашка жетирэ өзөт?

Ол пионер дэп айтканынын учырыг үүрэдүчидэн сурап
угуп ал!

Табышканыг учуры.

- № 1. Чана.
- ” 2. Жыл ай.
- ” 3. Жол.
- ” 4. Жол.
- ” 5. Кижининг мээзи.
- ” 6. Куук.
- ” 7. Сары—ару.
- ” 8. Бийт.
- ” 9. Суу.
- ” 10. Тиш тил.
- ” 11. Түргэн суу.

Оглавление.

1. Уүрэнчиктэргэ.
2. Кузуктыг ижи.
3. Айу.
4. Күс.
5. Ан өйи.
6. Самтарак дэп анчы . . . . . ТЫДЫКОВ
9. Анчы . . . . . ЧҮНҮЖЭКОВ.
8. Бистинг билэбис.
9. Мэнинг акаларымнын айлы.
10. Бистинг айлдаштар.
11. Орус крестьяннын журты.
12. Бистинг журт јон.
13. Аймак.
14. Област.
15. Ат.
16. Суди көп, јакшы укту, сөөги јоон уй.
17. Қыштуу.
18. Уүрэнгән / ус албаты.
19. Мылча.
20. Сэгирткиш.
21. Клоп.
22. Бийт.
23. Кодур.
24. Октябрьдын улу Революциязы.
25. Лениннын ижи.
26. Озогызы-ла эмдигизи.

Экинчи бөлүк.

27. Кыш.
28. Баштапкы кар.
29. Булан ангаганы.
30. Албатынын азранар аргазы ТЫДЫКОВ.
31. Көктөнөр машина.
32. Малдын азралы . . . . . ТЫДЫКОВ.
33. Уүрэдүдинг албатызы мал. азраганы . . .
ТЫДЫКОВ.
34. Чарас ичи . . . . . ТЫДЫКОВ

35. Алтай јэринэ којойым-котон кэлгэни . . . П. ТЫДЫКОВ.
36. Борсук-ла тұлкү.
37. Обогон-лэ тұлкүнэк . Ч. ЧҰНИЖЕКОВ.
38. Албатынын кийими . . . П. ТЫДЫКОВ
39. Коллектив . . . . . А. САБАШКИН.
40. Оркө коллектив . . . . А. САБАШКИН.
41. Јон улус. Јагыс уйанын улусы—коллектив . . . . . САБАШКИН.
42. Владимир Ильич Ленин
43. Владимир Ильич Лениннын оойрыла жадагалганы.
44. Лениннын јогына . . . . . ЧАГАТ-СТРОЕВ.
45. Парижтэги Коммунанын күни.
46. Коммуна.
47. Интернационал.
48. Ойрот Албатынын кожоғы.

Учүнчи бөлүк.

49. Јас.
50. Күзөдүүчилэр.
51. Чэчэк.
52. Элик.
53. Аргымак.
54. Сыгын.
55. Сагыскан тұлкү сыгырган.
56. Алтайдагы агыл чыккан эки јаан-суу Бирүүзи Бий (оон) бир-үүзи Кадын. . . . . С. КУМАНДИН.
57. Об.
58. Кадын. . . . . А. ТОНГ-ЖАН.
59. Алтын көл. . . . . А. ТОНГ-ЖАН.
60. Јайлу.
61. Крачы. . . . . Ч. ЧУНИЖЕКОВ
62. Кааннын башкаруузы аятарылганы.
63. Күүк айдын баштапкы күннин нэнинг учун бис байрамда турганнын учуры.
64. Јаскы јыргал.

Төртинчи бөлүк.

65. Јай
66. Јайгы ингир. . . . . Г. ТОКМОШОВ.
67. Чалгычы.
68. Эр.
69. Балык.

70. Мжәлик.
71. Алтайдың јоны-ла јәри. . . . . С. КУМАНДИН.
72. Алтайдың ағы кужы балыгы. . . . . С. КУМАНДИН
73. Алтайдың агаштары.
74. Алтай улузының ижи.
75. Алтай ичининг јолдоры . . . . . ТЫДЫКОВ.
76. Эрјинә. . . . . Ч. ЧУНИЖЕКОВ.
77. Алтай, ... А. ТОН-ЖАН.
78. Јаш пиәнерләр.
79. Јаш пионер.

Inv. n° 3289
1011

12374

АЛТ.

3-289

Издательско-Типографское
Объединение „Обротский Край“